

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEKKE DÖNEMİNDE
İBADET

MÜCELLA AYDIN
2501121322

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ

İSTANBUL-2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : MÜCELLA AYDIN Numarası : 2501121322
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Danışmanı : PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ
Tez Savunma Tarihi : 20.12.2019 Saati : 10:00
Tez Başlığı : "MEKKE DÖNEMİNDE İBADET"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ		KABUL
2- DOÇ. DR. OSMAN AYDINLI		KABUL
3- DOÇ. DR. H. HÜSNÜ KOYUNOĞLU		

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. GÜLGÜN UYAR		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ YAVUZ YILDIRIM		KABUL

ÖZ

MEKKE DÖNEMİNDE İBADET

MÜCELLA AYDIN

Hız. Muhammed (sav) 610 yılında vahye muhatap olmaya başlamış, ilk tebliğ görevine içinde yaşadığı Mekke toplumunda başlamıştır. Hız. Muhammed (sav), geneli putlara tapan, içinde şirk unsurlarını barındıran inanç sistemine sahip olan bir topluma peygamber olarak gönderilmiştir. Mekke döneminde inançla ilgili hususlar üzerinde durulmuş ve bu dönemde ibadetler de şekillenmeye başlamıştır.

İslamiyet'in geldiği ortamda Mekke halkı, putperest bir inanç sistemine sahip olmalarından dolayı ibadetleri de putlar etrafında şekillenmekteydi. Hız. Muhammed (sav) Mekke de yaşadığı sürede toplumun yanlış inanç sistemlerini ıslah etmeye çalışarak tevhid inancını yerleştirmeye çalışmıştır. İşte ibadetler de bu tevhid inancı üzere Mekke döneminde şekillenmeye başlamıştır.

Mekke dönemi olarak belirtilen süreç genel kabul görmüş olunan risaletin başlangıcından Medine'ye hicrete kadar olan bölüm kastedilmektedir. Mekke döneminde şekillenmeye başlayan ibadetler yirmi üç yıllık bir süreçte son halini almıştır. Mekke döneminde ibadetler Kur'an-ı Kerim'in dil ve üslubuyla tedrici bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. İbadetler bir anda emredilmemiş, öncelikli olarak zihinler bu sürece hazırlanmıştır.

Bu araştırma neticesinde namaz, oruç, zekât, kurban ve hac olarak formel ibadetlerin ortaya çıkışları incelenmiştir. Bu çalışmayla Mekke dönemindeki ibadetler, müşriklerin ibadetleri ve Müslümanların ibadetleri şeklinde mukayeseli olarak ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mekke, İbadet, Namaz, Zekât, Oruç, Hac.

ABSTRACT
WORSHIP IN THE MECCA PERIOD
MÜCELLA AYDIN

Hz. Muhammad started to be a subject of revelation in 610, and started his first notification duty in the community of Mecca, where he lived. Hz. Muhammad was sent as a prophet to a society that worshiped idols in general and has a belief system that contains shirk elements. In Mecca period, issues related to belief were emphasized and prayers started to take shape in this period.

In the environment where Islam came, the people of Mecca were also shaped around idols because of their idolatry belief system. Hz. Muhammad tried to restore the belief in the monotheism by trying to correct the wrong belief systems of the society during his life in Mecca. The worship began to take shape during the Mecca period for this belief in monotheism.

The process specified as the Makkah period refers to the section from the beginning of the generally accepted risk to the emigration to Madinah. The worship, which began to take shape in the Makkah period, took its final form in a period of twenty three years. During the Makkah period, prayers started to emerge gradually with the language and style of the Quran. Worship was not ordered at once, primarily minds were prepared for this process.

As a result of this research, the emergence of formal worship as prayer, fasting, zakat, sacrifice and pilgrimage were examined. With this study, worship during the Mecca period was presented comparatively in the form of worship of the polytheists and worship of the Muslims.

Keywords: Mecca, Worship, Prayer, Zakat, Fasting, Hajj.

ÖNSÖZ

Her din, ister hak, ister batıl olsun ibadeti emretmiştir. Dinler kendi anlayışı ve sosyal yapısına göre bir ibadet şekli belirlemiştir. Hak dinlerin ibadet şekilleri ilahi bir temel üzeredir. İslam dini haricinde bozulan dinlerde ilahi kaynaktan yansımalar görülmektedir. Batıl dinlerde ibadet ise insanın inanma içgüdüleriyle birlikte gelen farklı yorumlarla karşımıza çıkmaktadır.

İman vicdanî olup, ibadet ise onun pratiğe dönüşmüş eylem şeklidir. Kul öncelikle Allah’a, Peygamberlerine, Meleklerine, Kitaplarına vb. bunlara inanır. İnançtan sonra imanın gerektirdiği fiiller vardır, o da ibadetlerdir. Allah’a inanıyorum dedikten sonra mükellefiyetler silsilesi olan ibadetler yerini almaktadır. İbadetin içerisinde yer alan taat anlamıyla birlikte Allah’a kulluk, ibadet gelir. Kul itaatini namaz kılarak, oruç tutarak, infak ederek gösterir.

Mekke toplumunu iyi anlamak, o günün şartlarını ve insanlarını anlamakla mümkündür. Bu sebeple araştırmamızın giriş bölümünde vahyin ilk muhataplarının yaşadığı ortam ve inanç dünyalarını ortaya koyarak genel bir intiba oluşturulmaya çalışılmıştır. Çünkü Kur’an’ın nüzul ortamı, câhiliye Arapların dinî tasavvurları, tahayyülleri, aynı zamanda ritüelleri ve adetleri anlaşılmadan o günün koşullarını tam olarak anlamamız mümkün değildir.

Kuran temelinde konu ele alınarak nüzul sebepleri ve zamanı hakkında tefsir, hadis, ilk dönem Siyer ve İslam tarih kitapları üzerinden bir takım saptamalarda bulunulmuş ve kronolojik bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır.

İbadetler Mekke döneminde şekillenmeye başlamış olup, bu dönemin sonuna doğru namaz beş vakit olarak kesinleşmiş, zekât üzerinde de durulmuştur. Mekke döneminde ibadetleri incelerken hala dönem içerisinde var olan cahiliye toplumunun yansımalarını da göz önünde bulundurduk. İslam ile yeniden inşa edilen bir toplumu, ibadetler çerçevesinde Kur’an ve Sünnet ışığında araştırmaya çalıştık.

Araştırmamız giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte; İslamiyet öncesi Mekke toplumunda sosyal ve dinî durum hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci Bölümde, Mekke'deki müşrik Araplarda ibadet olgusu hakkında bilgi verilmiş, yine bu bölümde İslam öncesi döneminde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ibadeti konusuna değinilmiştir.

İkinci Bölümde, "Mekke Döneminde Müslümanlarda İbadet" başlığı; namaz, oruç, zekât, kurban ve hac olarak formel ibadetlerle sınırlandırılmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmanın bir özeti ve genel değerlendirmesi yapılmıştır.

Yüksek lisans öğrenimim boyunca ve tez sürecinde yardımını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye, çalışma konumun belirlenmesinde Prof. Dr. Adnan Demircan'a, tezin ilk okumasını yaparak yönlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez'e, tezin her aşamasında rehberlik eden ve beni cesaretlendiren Doç. Dr. Osman Aydın'lı hocalarıma şükranlarımı bir borç bilirim. Ayrıca yazım aşamasında değerli görüşleriyle katkı sunan Dr. Eyyup Aydın'a, Zehra Şener Okumuş'a ve Betül Alioğlu'na, çalışmam süresinde bana destek olan eşim Müslüm Aydın Bey'e çok değerli vakitlerinden aldığım kızım Elif'e, bugünlere gelmemde büyük emeği geçen sevgili annem ve babama, son olarak da sağladığı zengin kaynak ve rahat çalışma ortamından dolayı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi yetkilileri ve personeline bu vesileyle teşekkürlerimi sunarım.

Mücella AYDIN

İstanbul-2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜŞRİK ARAPLARDA İBADET VE PEYGAMBERLİĞİ ÖNCESİ HZ. MUHAMMED'İN İBADETİ

1. Mekke'de Müşrik Araplarda İbadet.....	16
1.1. Abdest ve Gusül	18
1.2. Namaz.....	20
1.3. Tahannüs	26
1.4. Oruç	27
1.4.1. Recep Orucu	27
1.4.2. Savm-u Sumt	28
1.4.3. Aşura Orucu	28
1.5. Hac.....	29
1.5.1. İhram	30
1.5.2. Tavaf.....	31
1.5.3. Telbiye.....	32
1.6. Kurban ve Adak.....	33
1.6.1. Bahire, Saibe, Vesile, Hami,	34
1.6.2. Atire (Recebiyye)	35
1.6.3. İnsan Kurbanı	36
1.7. Zekât	37
1.8. Diğer İbadet Şekilleri	37

2. İslam Öncesi Hz. Muhammed'in İbadeti.....	38
---	-----------

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKE DÖNEMİNDE MÜSLÜMANLARDA İBADET

1.1. Namaz.....	47
1.1.1. İlk Namaz	51
1.1.2. İki Vakit Namaz ve Gece Namazı	54
1.1.3. Cemaatle İlk Namaz	55
1.1.4. İlk Mescid.....	58
1.1.5. Müşriklerin Namaza Karşı Tepkileri.....	59
1.1.6. Namazın Beş Vakit Olarak Belirlenmesi	61
1.1.7. Namaz Vakitlerinin Belirlenmesi	61
1.1.8. Abdest.....	62
1.1.9. Kible	64
1.2. Oruç.....	66
1.2.1. İslam'da Orucun Ortaya Çıkışı.....	68
1.2.2. Âşûrâ Orucu	70
1.3. Zekât.....	71
1.3.1. İslam'da Zekâtın Ortaya Çıkışı	71
1.4. Kurban	76
1.4.1. İslam'da Kurban'ın Ortaya Çıkışı	78
1.4.2. Mekke Döneminde İn en Kevser Suresi ve Kurban	78
1.4.3. Akika	83
1.5. Hac.....	84
1.5.1. İslam'da Haccın Ortaya Çıkışı	84
1.5.2. Hz. Peygamber'in Umreleri ve Haccı	85
SONUÇ	89
KAYNAKÇA	92

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: bin
bkz.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
c.	: cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Tarih Yok
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu ve Yöntemi

İlk dönem İslam tarihini konu alan bu çalışmada hâdiselerin meydana geldiği toplum; coğrafi yapı ve zaman dilimi göz önünde bulundurularak kaynaklardan yararlanılmıştır. Öncelikli olarak o dönemin iyi anlaşılması için giriş bölümünde Mekke toplumunun içinde bulunduğu sosyal ve dini durum genel hatlarıyla incelenerek, cahiliye Araplarına dair genel bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çerçeve doğrultusunda toplumun içerisinde yer aldığı coğrafi ve sosyal durumun dini anlayış ve ibadetler üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur. Bu çalışmada Mekke döneminde ibadet konu edilmekte ve vahyin ilk muhatabı olan cahiliye Araplarının ibadetlerine değinilmektedir. Dolayısıyla İslam'ın ortaya çıktığı zamandaki cahiliye ibadetleri ve İslam'la ortaya çıkan ibadetler şeklinde mukayeseli bir araştırma yapılmıştır.

Konu, Kur'an temelinde ele alınarak nüzul sebepleri ve zamanı hakkında tefsir, hadis ve ilk dönem siyer ve İslam tarih kitapları üzerinden birtakım saptamalarda bulunulmuş ve kronolojik bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. İbadetler incelenirken Mekke'deki durumları üzerinde durularak yer yer Medine'deki hallerine de değinilmiştir.

2. Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmanın konusu, Mekke döneminde ibadet olduğundan öncelikli olarak kaynaklarımız; Kur'an-ı Kerim, ilk dönem tefsir, hadis ve İslam tarihi kaynaklarıdır.

Mukatil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsiru Mukatil*,¹ Taberî (ö.310/923)'nin *Câmiu'l-Beyân*,² ilk dönem tefsir kaynağı olarak sıklıkla müracaat ettiğimiz kaynaklardır. Bu tefsirlerin yanı sıra Fahreddin Razi'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-*

¹ Ebü'l-Hasan Mukatil b. Süleyman b. Beşir Mukatil b. Süleyman, **et-Tefsiru Mukatil b. Süleyman**, thk. Abdullah Mahmûd Şehhate, Beyrut, Müessesetü't-Tarihi'l-Arabi, 2002.

² Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, **Câmi' u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'ân**, thk. Asım Faris Haristani, Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1994.

ğayb³, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*,⁴ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*⁵ eserleri başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Surelerin sebebi nüzulünün tespitinde Vahidi'nin *Esbab-ı Nüzul'il-Kur'an*⁶ adlı eseri ve nüzul sırasını tespit etmede ise Suyûtî'nin *el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'an*⁷ adlı eseri önemli başvuru kaynaklarımızdandır.

İbadetlerin literal çalışması yapılırken İbn Manzur'un *Lisânü'l-Arab*⁸ adlı eseri ve Ragıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*⁹ adlı eseri, Cevherî'nin *es-Sihah*¹⁰ adlı eseri, Fîrûzâbâdî'nin *Kamûsü'l-Muhît*'i¹¹, Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn*¹², Sâhib b. Abbâd'ın *el-Muhît fî'l-Luga*¹³ adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

İbadetlerin ortaya çıkışına ve uygulanışına dair bilgilerin tespitinde, ilk dönem İslam tarihi kaynakları kullanılmıştır. İbn Şihâb ez-Zührî'nin *el-Megâzi'n-Nebeviyye*,¹⁴ İbn İshak'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*,¹⁵ İbn Hişam'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*,¹⁶ İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*,¹⁷ Belazûrî'nin *Ensâbu'l-Eşraf*,¹⁸

³ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, Daru'l-Fikr, 1981.

⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an**, thk. Abdullah b. Abdul Muhsin et-Türki, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 2006.

⁵ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, **Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm**, thk. Sami b. Muhammed es-Selame, Riyad, Daru Taybe, 2. bsk., 1999.

⁶ Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburi Vahidi, **Esbabu nüzulî'l-Kur'an**, thk. Kemal Besyuni Zaglul, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî Suyûtî, **el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'an**, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Beyrut, Müessesetü'r-Risale Naşirun, 2008.

⁸ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.

⁹ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahani, **el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an**, thk. Muhammed Seyyid Kilani, Beyrut, Dar'ul-Marife, t.y.

¹⁰ Ebû Nasr İsmail b. Hammad Cevheri, **es-Sihah Tacü'l-Luga** ve Sihahi'l-Arabiyye, thk. Şehabeddin Ebû Amr, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1998.

¹¹ Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-muhît**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 7. bsk., 2005.

¹² Halil b. Ahmed, Ferahidî, **Kitâbul'Ayn**, thk. Abdülhamid Hindavi, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

¹³ Ebû'l-Kâsım İsmail b. Abbad b. Abbas Talekani Sahib b. Abbad, **el-Muhit fî'l-luga**, thk. Muhammed Hasan Al-i Yasin, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, t.y.

¹⁴ Ebû Bekir Muhammed İbn Şihâb Zührî, **el-Megâzi'n-Nebeviyye**, (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1401/1981.

¹⁵ İbn İshâk, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, thk. Ahmet Ferit el-Mezidi, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

¹⁶ İbn Hişam, **es-Sîretü'n-Nebevi**, thk. Mustafa es-Sekka, İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız Şelebi, Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebî, 2. bsk., 1955.

Taberî'nin *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*¹⁹ adlı eserleri; vahyin geldiği süreci ve Mekke'yi anlamamıza dair önemli başvuru kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in ibadet hayatına dair bilgilere İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Za'dü'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*²⁰ adlı eseri kaynaklık etmiştir.

Bu kaynakların yanında araştırmamızda en çok başvurulmuş ve genel hatları belirlememize yardımcı olan eser Cevad Ali'nin *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*²¹ adlı eseridir. Bu eserin altıncı cildinde yer alan cahiliye ibadetlerine dair hususlar ve İslâm'la birlikte ortaya çıkan ya da ıslah edilen ibadetlere dair geniş bilgilere ulaşılarak Mekke'deki ibadetlerin tespitine dair önemli bilgiler edinilmiştir.

Mekke dönemindeki ibadetlerin tespitinde bu kaynakların yanı sıra Tahir Olgun'un *Müslümanlıkta İbadet Tarihi (Tâhiru'l-Mevlevi)*²² ve Mehmet Soysaldı'nın *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*²³ adlı eserleri yararlanılmış olduğumuz eserler arasındadır. Namaz konusunda İsrail Balcı'nın *Hz. Peygamber ve Namaz*²⁴ başvurulmuş eserler arasındadır. Çalışmada yer alan Kur'an-Kerim mealleri için Diyanet İşleri Başkanlığı yayını olan *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*²⁵ adlı eserden yararlanılmıştır.

3. İslam Gelmeden Önce Mekke'de Sosyal ve Dini Durum

İslamiyet geldiği zaman toplumsal ve dini yapıyı anlamak için öncelikli olarak o bölge ve bölgedeki gelişmeler iyi analiz edilmelidir. Zira risalete şahitlik

¹⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 2001.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Riyaz Zirikli, Süheyl Zekkâr, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1996.

¹⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Daru'l-Ma'rife, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire, 2. bsk., 1967.

²⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadü'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, thk. Şuayb el-Arnaut, Abdülkadir Arnaud, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 3. bsk., 1998.

²¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1970.

²² Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi: Tahiru'l-Mevlevi*, nşr. Abdullah Işıklar, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 2. bsk., 1963.

²³ H. Mehmet Soysaldı, *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

²⁴ İsrail Balcı, *Hz. Peygamber ve Namaz*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 5. bsk., 2017.

²⁵ *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, hazırlayanlar Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 3. bsk., 2007.

eden ve burada yaşayan insanlarda o devri anlamak adına önemli veriler bulunmaktadır.

Mekke'nin²⁶en önemli özelliği Allah'ın yeryüzünde kurduğu ilk ibadet evi olan Kâbe'yi bünyesinde barındırmasıdır.²⁷ Kâbe'nin ilk olarak Hz. Âdem tarafından melekler yardımıyla inşa edildiği Ezrakî'de zikredilmiştir. Âdem (as.) Beytü'l-Haram'ın bulunduğu yere indirilmiş olup vefat edene kadar orada yaşamıştır. Hz. Âdem'in inşa ettiği bu yapı onun vefatından sonra oğulları tarafından taştan ve çamurdan yapılmış olup Hz. Nuh (as.) zamanına kadar ayakta kalmıştır.²⁸ Ezrakî'de böyle bir bahis geçse de Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında ilk inşasına dair herhangi bir ayet yer almamaktadır.

Bunun yanında Mekke'de yaşayan ilk topluluğun Amelika ve Ad kavimleri olduğu bildirilse de onlar hakkındaki bilgiler sınırlıdır.²⁹ Hz. İbrahim zamanına geldiğinde Kur'an'da oğlu ile Kâbe'yi inşa ettikleri zikredilmiştir; *"İbrâhim İsmâil'le birlikte Kâbe'nin temellerini yükseltiyordu: "Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin."*³⁰ Hz. İbrahim, eşi Hacer'i Mekke'ye bıraktığında orada herhangi bir yerleşim yeri bulunmamaktaydı. Burasının kurak olduğu ve yerleşim yeri niteliğinde olmadığı ayette şöyle haber verilmektedir; *"Ey Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki Rabbim, namazı kılsınlar! İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsiner!"*³¹ Hz. İbrahim, Hacer ve oğlunu burada bıraktıktan sonra Mekke için yeni bir dönem başlamıştır.³²

²⁶ Mekke coğrafi olarak Kızıldeniz'den 100 km kadar uzaklıkta olup etrafı dağlarla çevrili bir vadide bulunur. Vadinin uzunluğu kuzeyden güneye 3 km eni ise doğudan batıya 1,5 km kadardır. (Yaşar Çelikkol, **İslam Öncesi Mekke**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 3. bsk., 2014, s. 36)

²⁷ Al-i İmran Suresi, 3/96.

²⁸ Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed Ezrakî, **Ahbâru Mekke ve Mâ Câe fihâ Mine'l-Âsâr**, thk. Abdülmelik b. Abdullâh b. Dehîş, Mektebetu'l-Esedî, y.y. 2003, c. I/II, s. 94 vd.

²⁹ Çelikkol, **İslam Öncesi Mekke**, s. 27.

³⁰ Bakara Suresi, 2/127.

³¹ İbrâhîm Suresi, 14/37.

³² Hz. İbrahim'in eşi Hz. Hacer ve oğlu İsmail, Cürhümlülerin gelişinden bir süre önce buraya yerleşmişlerdir. Cürhümlüler Hz. Hacer'in izni ile Harem'e yerleşmişlerdir. (Adnan Demircan, **Siyyer**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016, s. 107).

Mekke doğu-batı ticaret yolları üzerinde yer almakta olup bu yönüyle ticari anlamda da önemli bir konumdaydı. Ayrıca Mekke, ilk insandan bu yana her dönemde tanınmış, çevresinde geniş kapsamlı bir kült oluşmuş ve sosyal hayatla bütünleşmiş kutsal bir şehirdi.³³ Dini açıdan da Kâbe'nin Mekke'de bulunması İslamiyet'e kadar Mekke'nin kutsallığını korumuştur. Nitekim cahiliye Arapları 360 civarında putu Kâbe'de bulundurmaktaydılar.³⁴ Hatta en meşhur putlarından biri olan Hübel, Kâbe'nin içinde yer almaktaydı.³⁵

Mekke'deki cahiliye Araplarının büyük bir kısmı Kâbe'ye oldukça saygı gösterirlerdi. Kâbe'nin bu saygın konumu Mekke'nin sahibi ve koruyucuları olan Kureyşlilere çeşitli faydalar sağlamaktaydı. Kureyş halkı Hz. İbrahim soyundan gelmeleri, Harem ehli ve Kâbe'nin hizmetkârı olmalarından dolayı kendilerini üstün tutmuşlardır. Bu durum Ahmesilik denilen kurumu ön plana çıkarmıştır. Ahmesiler kendilerine hums, geri kalanlara ise hille diyorlardı.³⁶

Kureyşliler, Kâbe'nin süre gelen kutsallığı ile birlikte kendilerini, Ahmesilikle diğer insanlara göre seçkin ve imtiyazlı olduklarını düşünmüşler ve bu durum toplumdaki dini yapılanmayı etkileyerek, sosyal ve ekonomik hayatta birtakım ayrıcalıklar sağlamıştır.³⁷

3.1. Sosyal Yapı

Arap toplumuna genel olarak bakıldığında sosyal yapının temelini kabile yaşantısının oluşturduğu görülmektedir. Bunun yanında toplum hürler, mevâlî ve köleler diye sınıflandırılıyordu. Hürler, eşraf ve avam diye ikiye ayrılırdı. Köle ve cariyeler ise toplumun en alt tabakası olup efendilerine itaatle yükümlülerdi. Mal gibi

³³ Mustafa Aydın, **İslam'ın Tarih Sosyolojisi**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2. bsk., 2001, s. 56.

³⁴ Kâbe içerisinde bulunan 360 put o zaman ki Arap kabilelerini göstermektedir. (Osman Cilacı, **Günümüz Dünya Dinleri**, Ankara, DİB Yayınları, 1995, s. 97).

³⁵ Süheyli, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed, **er-Ravdu'l-Unuf**, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty., c. I, s. 172.

³⁶ İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, c. 199, 202.

³⁷ Ali Osman Ateş, **İslam'a Göre Cahiliye ve Ehli Kitab Örf ve Adetleri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2. bsk., s. 132.

alınıp satılan köle ve cariyeler çeşitli işlerde çalıştırılırdı. Azad edilen kölelere de mevali denilir ve bunlar hür insanlarla evlendirilmezdi.³⁸

Cahiliye döneminde aile yapısı da bugün algıladığımız yapıda değildi. Aile bağımsız bir birim değil, mensup olduğu kabilenin bir alt parçasıydı. Arap toplumundaki kabileye bağlı yaşantı “asabiyet” kavramıyla ifade edilmekteydi. Asabiyet,³⁹ baba tarafından aralarında kan bağı bulunan bir topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan⁴⁰ ve meydana gelebilecek herhangi bir dış tehlike durumunda onları karşı koymaya sevk eden veya başka bir topluluk üzerine saldırı halinde bütün aile üyelerinin tereddütsüz harekete geçmelerini sağlayan dayanışma ruhudur.⁴¹

Kabile toplumunda asabiyet, çöldeki sosyal hayatın getirmiş olduğu zorunlu ve doğal neticelerden biri olup kişi, hem tabiatın güçlerine hem de hasım kimselere karşı başkalarının yardımına gerek duymaktadır.⁴² Çöl şartları, dayanışmanın önemini arttırır ve topluluk ne kadar büyükse o kadar daha güçlü olmakta ve beraberinde başarıyı getirmekteydi. Kendi içinde tutarlı bir sistem olan asabiyet, siyasi ve hukuki alanlardaki otorite boşluğunu doldurarak kabilede yer alan fertlerin mal, can ve ırz güvenliğini sağlamaktaydı.⁴³

Toplumda bir ailenin üyesi olmaktan çok bir kabilenin üyesi olmak değer taşımaktadır. Bu mahiyette kabile adeta büyük bir aile gibiydi. Ataerkil bir aile yapısı olmasının yanında erkek çocuğa sahip olmak bir ayrıcalıktı. Çünkü erkek onlara göre kadının aksine sıradan bir fert değil, savaşçıdır.⁴⁴ Hatta kız çocuklarının diri diri

³⁸ Casim Avcı, **Muhammedü'l-Emin Hz Muhammed'in Peygamberlik Öncesi Hayatı**, İstanbul, Hayy Kitap, 2008, s. 53-54.

³⁹ Asabiyet saran kuşatan anlamına gelen “a-s-b” den türemiştir. (İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, c. I, s. 606).

⁴⁰ İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, c. I, s. 606.

⁴¹ Adem Apak, **Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016, s. 39.

⁴² W. Montgomery Watt, **Hz. Muhammed Mekke'de**, çev. M. Rami Ayas- Azmi Yüksel, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986, s. 24.

⁴³ Apak, **Asabiyet**, s. 48.

⁴⁴ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 178.

toprağa gömüldüğü bilinmektedir.⁴⁵ Kadınların birçok açıdan değersizleştirilmiş olduğu bir toplum söz konusuydu.

Arap toplumunda millet bilinci olmadığından bu şuura ancak başka milletlerle bir bütün halinde mücadele ettikleri ve rekabete girdikleri zamanda ulaşabilmişlerdir. Bu durum da Emevîler'in son dönemiyle Abbasiler'in ilk asrına tekabül etmektedir.⁴⁶

Cahiliye halkı büyük bir buhran içerisinde ve yaptıklarının ne derece yanlış olduğunu görebilecek bir durumda değildi. İçki ve kumar halk arasında yaygın olup herkes tarafından sevilmekteydi. Toplum içerisinde tefecilik, faiz, yol kesmek, adam soymak, yağmacılık, adam öldürme normal birer davranıştı. Kimse faizsiz olarak borç vermez, borç alan borcunu geciktirdiği vakit iki misline çıkararak alınırdı.⁴⁷ Ayrıca insanlar birbirinin evine izinsiz bir şekilde girerdi.⁴⁸

İslam dini cahiliyede uygulanan birtakım uygulamaların karşısında durmuştur. Putperestlik inancını ortadan kaldırıp tevhid inancını esas alan İslam, bunun yanı sıra kabile sistemine dayalı sosyal düzenden devlet düzenine geçişi sağlamaya çalışmıştır. İslam kardeşliği ve mümin kardeşliği⁴⁹ bilinci yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun en güzel örneği olarak Medine'de yapılan ensar-muhacir kardeşliği verilebilir.

3.2. Dini Yapı

Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu dönemde, Arap Yarımadası'nda Müşrikler, Hanifler, Yahudiler ve Hristiyanlar göze çarpıyordu. Arap Yarımadası'nın kuzey bölümü olan Suriye-Filistin'de Hristiyanlık hâkim olup bu bölgeler Bizans himayesindeydi. Öte yandan Sâsânîler, himayeleri altına aldıkları kuzeyde yer alan Hîre Hristiyanları içinde, rakipleri olan Bizans'a karşı Nasturi

⁴⁵ Nahl Suresi, 16/58-59; Tekvir Suresi, 81/8-9; Kız çocuklarının yanı sıra yoksulluk korkusu ile çocuklar öldürülmekteydi. (İsra Suresi, 17/31)

⁴⁶ Watt, **Hz. Muhammed Mekke'de**, s. 203.

⁴⁷ Mevlana Muhammed, **İslam Yayılış Tarihi**, İstanbul, Toker Yay., 1971, s. 17-18.

⁴⁸ Bakara Suresi, 2/189; "Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: "Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat erdemlilik kişinin Allah'a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin; Allah'a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz."

⁴⁹ Hucurât Suresi, 49/10; "*Müminler ancak kardeşlerdir, öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah'a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız.*"

mezhebini yaymaya çalışmışlardır. Yemen gibi Arabistan'ın güney bölgeleri ise zaman zaman Yahudilikle Hıristiyanlık arasında gidip gelmişlerdir. Hicaz gibi iç bölgelerde ise putperestlik hüküm sürmekteydi. Aynı zamanda bu bölgede koloniler halinde Yahudiler de bulunmaktaydı.⁵⁰ Onların bir kısmı mevcut dinlere inanmadığı gibi, bir kısmı da bu dinlere karşı tarafsız kalıyorlardı.⁵¹

Arapların İslamiyet'le tanışmadan önceki durumlarını, İslamiyet sonrasıyla ayırt etmek amacıyla bu dönem, cahiliye⁵² dönemi olarak isimlendirilmiştir. İslam'dan önceki dönemin cahiliye olarak isimlendirilmesi onların bilgisizliğinden değil o dönemde hâkim olan çok tanrıcılık ve putlara tapmalarından dolayıdır.⁵³

Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda cahiliye kavramı, Mekke devrinde nazil olan ayetlerde zikredilmemektedir. Buna karşılık Medine döneminde inen dört ayette cahiliye kelimesi, İslam öncesini ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır. Bu ayetlerden ilkinde bazı münafıkların Allah hakkındaki yanlış düşüncelerinin "Cahiliye zannı"na benzediği belirtilir.⁵⁴ İkinci ayette "hukmu'l-cahiliyye" lafzıyla cahiliye idaresine dikkat çekilmektedir.⁵⁵ Diğerlerinde ise Hz. Peygamber'in hanımları hakkında "ilk Cahiliye devrindeki kadınlar gibi açılıp saçılmayın" ifadesindeki cahiliye kavramıyla İslam öncesi dönem kastedilmiştir.⁵⁶ Son olarak ayette "Cahiliye taassubu" (hamiyyetü'l-cahiliyye) üzerinde durulmakta,⁵⁷ cahiliye çağının taassup ve barbarlığına işaret edilmektedir.⁵⁸ Cahiliye ifadesi Mekke

⁵⁰ Vecdi Akyüz, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2. bsk., 2007, c. II, s. 23.

⁵¹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 34.

⁵² Buhari, "İman" 22, "Cenaiz" 39; Cahiliye "chl" kökünden türemiş olup ilmin zıddı olarak "bilgisizlik" anlamı verilir. (Mustafa Fayda, "Cahiliye", **DİA**, c. VIII, s. 17.):

⁵³ Buhari, "Fiten" 11.

⁵⁴ Al-i İmran Suresi, 3/154; "...Bir kısmınız da kendi canlarının kaygısına düşmüştü. Allah'a karşı *cahiliye zannı* gibi gerçek dışı zanda bulunuyorlar; "Bu işte bizim hiçbir dahilimiz yok" diyorlardı. De ki: "Bütün iş, Allah'ındır." Onlar sana açıklayamadıklarını içlerinde saklıyorlar ve diyorlar ki: "Bu konuda bizim elimizde bir şey olsaydı burada öldürülmezdik..."

⁵⁵ Maide Suresi, 5/50; "Onlar hâlâ *cahiliye devrinin hükmünü* mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için, kimin hükmü Allah'ınkinden daha güzeldir?"

⁵⁶ Ahzab Suresi 33/33; "Evlerinizde oturun. Önceki cahiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin. Allah'a ve Resûlüne itaat edin..."

⁵⁷ Fetih Suresi 48/26; "Hani inkâr edenler kalplerine taassubu, *cahiliye taassubunu* yerleştirmişlerdi. Allah ise, Peygamberine ve inananlara huzur ve güvenini indirmiş ve onların takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) sözünü tutmalarını sağlamıştı. Zaten onlar buna lâayk ve ehil idiler. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir"

⁵⁸ Fayda, "Cahiliye", **DİA**, c. VIII, s. 17.

dönemindeki ayetlerde her ne kadar bahsedilmemişse de, Mekke döneminde Müslümanlar arasında kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁹

Hız. Peygamber'in ashabı da câhiliye devri hakkında İslam öncesi yaşadıkları devri işaret etmektedirler.⁶⁰ Onlar Müslüman olduktan sonra bu devirle ilgili hatıralarını, inançlarını, tutum ve davranışlarını anlatırken veya Hız. Peygamber'e o dönemde yaptıkları işlerin İslâm'daki hükmünün ne olduğunu sorarken genellikle bu kelimeyi kullanmışlardır.⁶¹

Cahiliye Araplarının putperest inançlarına karşı iki düşünce akımı gelişmiştir. Bu düşünce akımlarından biri daha önce bahsi geçen Ahmesîlik; diğeri ise Hanifliktir. Hanifler Arapların sahip olduğu putperestliğin kendilerini tatmin etmediğini söyleyerek daha sahih bir din arayışına düşen insanlardır. Onlar putlara tapmayı ve putlara kurban kesmeyi reddediyorlardı.⁶² Müstakil bir Arap hareketi olan Hanifler, dini bir grup olmayıp belirli bir dini sistemleri de mevcut değildi.⁶³ Putlara tapmaya karşı gelen Hanifler, içinde Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Huveyris ve Zeyd b. Amr⁶⁴ en meşhur olanlarıdır.⁶⁵

İslamiyet öncesi dönemde inanç ve düşünceleriyle toplumun genelinden farklı olan Hanifler hakkında Kur'an-ı Kerim'de de şöyle buyrulmaktadır: *"Yahudi veya Hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız" dediler. Sen de şöyle de: "Hayır! Biz, Hanif (hakka yönelen) olan İbrahim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi."*⁶⁶

3.3. İnanç Yapısı

İslam öncesinde Arapların inanç sistemleri çeşitli geleneksel ve dinsel bir yapıya sahipti. Onlardan bir bölümü yaratıcıyı ve öldükten sonra dirilip hesaba

⁵⁹ İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, s. 336.

⁶⁰ Adem Apak, **Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu**, İstanbul, Kuramer, 2017, s. 15.

⁶¹ Fayda, "Cahiliye", **DİA**, c. VIII, s. 17.

⁶² Ebu Ca'fer Muhammed İbn Habîb, **Kitabu'l-Muhabber**, thk. Eliza Lichtenstadter, Beyrut, Daru'l-Afaki'l-Cedide, ty., s. 171.

⁶³ Şaban Kuzgun, "Hanif", **DİA**, c. XVI, s. 36.

⁶⁴ Zeyd b. Amr İslam öncesinde putlar adına kesilen kurban etini yememekte ve sadece Allah adına kesilen kurbanı yediğini toplum içerisinde açık bir şekilde ifade eden Haniflerden biridir. (İbn ishak, **es-Sire**, s.16)

⁶⁵ Neşet Çağatay, **İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1957, s. 146.

⁶⁶ Bakara Suresi, 2/135.

çekilmeyi inkâr edenler iken bir kısmı ise yaratıcıyı kabul edip öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlerdi. Ayrıca yaratıcıyı kabul edip, peygamberleri inkâr ederek putlara tapanlar da o gruplar arasındaydı. Ancak putlar dışında başka dinlere temayül edenler de (Yahudilik, Hıristiyanlık ve Sabîliğe meyledenler) mevcuttu.⁶⁷ Toplum çeşitli inanç sistemlerini içerisinde barındırmasına rağmen Mekke’de genel inanç yapısının putperestlik etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür.

Araplarda İslamiyet öncesi yaygın olarak toplum politeist ve paganist bir inanç sistemine sahipti. Puta tapıcılık bir salgın gibi toplumun temelini oluşturuyordu. İnanç sistemi olarak tam bir çöküntü içerisinde oldukları söylenebilirdi.

Araplardaki tanrı inancı hakkında genelleme yapmak mümkün değildir. Onların bir kısmı Allah’a ve birliğine inanırken, bir kısmı da Allah’a inanarak O’na yaklaşmak ve şefaet dilemek için putlara tapmaktaydı. Bazıları da fayda ve zarar verdikleri düşüncesiyle putlara (odundan, kıymetli taşlardan, altın ve gümüş vs. yapılan putlar) tapıyordu.⁶⁸

Bu toplumun putlara tapması ve şirkin ortaya çıkmasının birtakım sebeplerinin olduğu söylenebilir. Örneğin ilah şekillerinin çeşit çeşit olmasında doğal, karakteristik, siyasi, tarihî, sosyal, ekonomik sebepleri mevcuttu. Bunun yanında her kabilenin kültürel ve sosyal yapılarına bağlı olarak düşmanlarından ve onların tuzaklarından koruyan, savaşlarda ve zor durumlarda onlara yardım eden tanrıları bulunmaktaydı. Hatta her köyün, her şehrin kendine ait ilahları olmuştur. Savaşlardaki yenilgilerine veya zaferlerine göre kendi tanrılarına ibadet ve inanç şekilleri değişmiştir.⁶⁹

Daha önce de zikredilen putperestliğin yaygın olması her kabilenin saygı duymasını ve özel bir putu olmasını beraberinde getiriyordu. Onların Allah’ı da tanıdıkları ancak putları Allah’la aralarındaki aracı olarak düşündükleri ayetle

⁶⁷ Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi**, çev. Mustafa Öz, 2. bsk., İstanbul, Litera Yayıncılık, 2011, s. 435.

⁶⁸ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 34, 61.

⁶⁹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 41-42.

sabittir: “İyi bilin ki, halis din yalnız Allah’ındır. Onu bırakıp da başka dostlar edinenler, ‘Biz onlara sadece, bizi Allah’a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz’ diyorlar. Şüphesiz Allah ayrılığa düştükleri şeyler konusunda aralarında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah yalancı ve nankör olanları doğru yola iletmez.”⁷⁰

Cahiliye döneminin en büyük dini anlayışının putlara inanç olduğu vurgulanmıştır. Onların, adına mabed yaptırdıkları meşhur putları, Lat, Menat, Uzza, Hübel, Vedd, Suva, Yeğus, Yeuk, Nesr⁷¹, Umyanis, İsaf ve Naile, Ruda, Menaf, Zülhalasa, Sa’d, Zülkeffeyn, Züşşera, Ukaysir, Nuhm, Aim, Suayr, Fils, Muharrik ve Şems’tir.⁷² Araplarda puta tapıcılığın tabi sonucu olarak “Tağut” denilen tapınaklar da gelişmişti.⁷³

Paganist bir toplumun ortaya çıkışında birçok etken olduğu yukarıda zikredilmişti. Bir de masumane duygularla Kâbe’ye duyulan sevgiden ötürü hatıra olarak oradan alınan taşlara Kâbe’ye hürmeten tavaf etmeleri, putperestliğin zamanla yayılma sebeplerinden biridir. Bunun dışında yolculuğa çıkarken dört taş alıp en güzelini seçerek ilah edinir, diğerlerini ocakları için pişirme taşı olarak kullanırlardı. Bu âdeti her konaklama yerinde yenilemişlerdir.⁷⁴

Netice olarak diyebiliriz ki, Hicaz’da Yahudilik, Hıristiyanlık bulunmakla birlikte Arapların yaygın din anlayışı putperestlikti. Putperestliğin Arabistan’a Amr b. Luhay tarafından sokulduğu⁷⁵ rivayet edilse de daha eski dönemlere ait olduğunu Amr b. Luhay’ın bu inancın hızlı bir şekilde yayılması ve topluma yerleşmesine katkıda bulunduğu muhtemeldir.

Cahiliye Araplarının temel problemi, Allah’ın yüce bir varlık oluşu ve ona ulaşamayacağı düşüncesi onları Allah’a yaklaştıracak aracı ve şefaathçi arayışına yönlendirmiştir. Araplar Allah’ın her şeye yetismeye kudretinin olamayacağı ve bu kadar çok şeyi yalnız yapamayacağını düşünmüşlerdir.

⁷⁰ Zümer Suresi, 39/3.

⁷¹ Nuh Suresi, 71/23.

⁷² Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 227 vd.

⁷³ Osman Cilacı, **Günümüz Dünya Dinleri**, s. 98.

⁷⁴ Şükran Adıgüzel, **İlk Vahiy**, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2016, s. 32.

⁷⁵ İbn İshak, **es-Sire**, c. I, s. 76; Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 34.

İslam öncesi cahiliye Araplarının inançları coğrafi şartlar ve demografik yapıdan dolayı sadece puta tapıcılıkla sınırlı değildir. Aynı zamanda güneş, ay⁷⁶ ve yıldızlara tapınanlar da toplum içinde yer almaktaydı.⁷⁷ Ebu Kebşe ile başlayan gezegenlere tapınma hadisesi, zamanla Kinane kabilesi ile Himyer Araplarından Hunyar kabilesinin güneş ve aya; Temim, Teym ve Meysem kabilelerinin Deberan ve Süreyya yıldızlarına; Lahm ve Cüzam kabilelerinin Müşterî yıldızına; Tay kabilesinin Süheyl yıldızına, Kelb, Kays ve Rebia kabilelerinin Şi'ra yıldızına;⁷⁸ Esed kabilesinin Utarid yıldızına; Gatafan ve Kureyş kabilesinin Zühre'ye tapınmalarına yol açmıştır.⁷⁹

Ayrıca cahiliye Araplarının cinleri de Allah'ın kızları görmekte olduklarını belirtmek gerekir. Onları hayır ve işleri yapabilme gücüne sahip saymaktaydılar. Buna göre her kabilenin veya birkaç kabilenin oluşturduğu topluluğun özel bir cini ve bunlara tahsis edilmiş bir kaya, ağaç veya bir putu bulunur, kabileler de onlara tapardı. Bunun yanında birtakım tabiatüstü varlıklar olan Gûl ve Sel'ût inancı da bulunmaktaydı.⁸⁰

Kur'an'ın ilk muhatapları olan Mekke müşrikleri yaşamış oldukları toplumda yer alan Yahudi ve Hristiyanlardan dolayı zihinlerinde bir peygamber anlayışı vardı. Kur'an'da “Onlar kendilerine bir uyarıcı gelirse herhangi bir ümmetten daha fazla doğru yolu tutacaklarına dair var güçleriyle yemin etmişlerdi. Ama onlara uyarıcı gelince bu sadece (haktan) uzaklaşmalarını arttırdı”⁸¹ ayeti Arapların, peygamberler hususunda Ehl-i Kitab'a imrendiklerini göstermektedir.⁸²

Bi'setten önce Hanzala b. Saffan, Şuayb b. Mühten adında bir kimse ve bi'set sonrası ise Müseyleme b. Habib el- Hanefi peygamberlik iddiasıyla ortaya

⁷⁶ Fussilet Suresi, 41/37

⁷⁷ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 50.

⁷⁸ Necm Suresi, 53/49.

⁷⁹ İbrahim Usta, “Cahiliye Dönemi Tanrılarında Hubel”, **Cahiliye Araplarının İlahları**, Ed. Mahfuz Söylemez, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 153, 154.

⁸⁰ Usta, **Cahiliye Araplarının İlahları**, s. 154.

⁸¹ Fatır Suresi, 35/42

⁸² Harun Ögmüş, **Cahiliye döneminde Araplar: Cahiliyye Şiirine Göre İslam Öncesi Arap Toplumu ve Kur'an'ın Getirdiği Değişim**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s. 235.

çıkılmışlardır. Fakat bu iddiada bulunan kişilerin hangi davetle ortaya çıktıklarına dair bilgiler muğlaktır.⁸³

Cahiliye Arap inancına göre melek, bir parça tanrı niteliğinde ve cinden üstün olup saygıya hatta tapılmaya layık olarak görülen, gözle görülmez ruhsal bir varlıktı. Bazen melek, tanrı ile insanlar arasında bir şefaathçi ya da aracı olarak kabul edilmekle birlikte çoğunlukla tapınma objesi kabul edilirdi.⁸⁴

Arapların melekler hakkındaki inançlarına dair Kur'an'da pek çok ayet bulunmaktadır. Cahiliye Arapları "Allah" adını verdikleri bir Tanrıya inanmakla birlikte⁸⁵, Allah'ın kızları olarak kabul ettikleri Meleklerle⁸⁶ ve O yüce varlıkla soy alakası bulunduğu inandıkları için cinlere⁸⁷ de tapıyorlardı.

Araplar melek ve cinlere birtakım olağan üstü durumlar atfetmişlerse de Kur'an, onların da insanlar gibi Allah'ın bir kulu olduğunu belirtmiş ve bu durumu nefyetmiştir.⁸⁸ Görüldüğü üzere Arap inancında, varlıklar hiyerarşisinde meleğin yeri tam olarak belirlenmemiştir.

Araplardan tek tanrı inancına sahip olan bir bölümünün hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inandıkları kaydedilmektedir. Bu âlemde her şeyin belirlenmiş ve yazıldığına inanılırdı. İnsanın başına gelen her şey tesadüfen değil daha önce yazılmış olanların gerçekleşmesi şeklinde kabul ediliyordu.⁸⁹ Kâinatta olan olaylar ile insanların başlarına gelen olayları gerçekleştiren etkenleri Arapların bir kısmı putlara, bir kısmı gizli kuvvetlere, bir kısmı da zamana (dehr)⁹⁰ bağlamıştır. Bu düşüncede olanlar; bir kısmı insanın bu hayatta seçme özgürlüğünün ve iradesinin olmadığını, doğumuyla beraber yazılanların başa geldiğine inanırdı. Üstelik onlar

⁸³ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 84 vd.

⁸⁴ Toshihiko Izutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, çev. Süleyman Ateş, 1975, s. 19.

⁸⁵ Ankebût Suresi, 29/61, 63.

⁸⁶ Zuhuruf Suresi, 43/19-20.

⁸⁷ Saffât Suresi, 37/158.

⁸⁸ Zuhuruf Suresi, 43/19.

⁸⁹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 121.

⁹⁰ Casiye Suresi, 45/24.

hiçbir şekilde değiştirilemeyecek, itiraz edilemeyecek gökten alına yazılmış yazgı ve kaderin dışına çıkılamayacağı inanışına sahiplerdi.⁹¹

Cahiliyede insanın yaptığı eylemlerinde irade söz konusu olmadığı görüşü hâkimdi.⁹² Bunun yanı sıra iradenin olduğunu kabul edenler de bulunmaktaydı. Bu inanıştan dolayı insan, hangi tabiat üzere doğduysa o tabiatın değiştirilmesi mümkün değildi. Dolayısıyla insan mizacı ve kişiliği değiştirilemezken insanı sadece ölümün değiştireceğine inanılırdı.⁹³

Cahiliye Araplarında ahiret ve tekrar dirilmeye dair inançları değişkenlik göstermekteydi. Cahiliye Araplarından bir kısmı ilahların bu dünyada insana hükmettiğini, ancak ölümle birlikte her şeyin bittiğine, hesap, mahşer ve amel defterlerinin olmadığına inanırlardı.⁹⁴ Yeniden dirilmeyi inkâr ettikleri gibi ceza ve mükâfat olayını da kabul etmemekteydiler.⁹⁵ En'am sûresinde⁹⁶ belirtildiği üzere sadece dünya hayatı vardır ve diriltilmeyeceğiz derlerdi. Ölümün bir son olduğuna, ölümden sonra tekrar dirilmenin akla aykırı bir durum olduğuna inanırlardı.⁹⁷

Cahiliye Araplarının bir kısmına ise ölümden sonra dirilmenin (ba's) ve tekrar başka bir hayata başlamanın kemikler ve beden çürüdüğü için mümkün olamayacağını düşünmekteydi. Bu durum Kur'an'da zikredilmektedir.⁹⁸ Ancak bir kısım Arapların ise dirilmeye (ba's) inandıkları da kaynaklar arasında mevcuttur.⁹⁹

Ruh hakkındaki görüşleri ise; ruhun ufacık bir hayvan olduğunu, insan doğarken vücuduna girip büyümesini sağladığını, zamanla ruhun da bedenle büyüdüğü görüşü onlarda mevcuttu. İnsanla birlikte büyüdüğüne inanılan bu ruh görüşüne göre; ruh, insan öldüğü zaman onun vücudundan kaçardı. Ölü kabre

⁹¹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 122, 153.

⁹² Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 155.

⁹³ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 160.

⁹⁴ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 34.

⁹⁵ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 125.

⁹⁶ En'am Suresi, 6/29.

⁹⁷ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 123.

⁹⁸ Hud Suresi, 11/7; Nahl Suresi, 16/38; İsra Suresi, 17/49, Hac Suresi 22/5; Mü'minun Suresi, 23/82-35; Saffat 37/16; Teğabun Suresi, 64/7.

⁹⁹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 131.

konulduktan sonra bir süre kabrin etrafında dolaşıp baykuş şekline girer ve sonra uçup giderdi.¹⁰⁰

Araplarda ruhun ayrılmasıyla cesedin sükûna kavuşması anlamına gelen ölüme (el-mevt) es-sükûn ismi verilirdi. Ölümü, oluş şekli açısından normal ise ruhun ağızdan ve burundan çıktığına inanırken yaralanma gibi durumlarda ruhun yaradan çıkarak bedeni terk ettiğine inanırlardı.¹⁰¹

Ölen kişinin cesedi geride bıraktıkları ile hiçbir irtibatı kalmaz. Fakat ruh kabrinde uyanık bir halde ölenin oğlu ile ölenin kanından meydana gelen ve başından çıktığına inanılan *hame* adındaki kuş vasıtasıyla dünyadan ve ailesinden haber alır. Ancak bu inancı İslam nehy etmiştir.¹⁰²

Bir kısım cahiliye Araplarının, ölen kişinin ölmeden önceki haliyle dünyaya geri döneceğine inandıklarını görmekteyiz. Bu inanç sebebiyle yokluk ve fakirlik çekmesin diye ölenle beraber yemek ve insanın yaşamında ihtiyaç duyduğu diğer şeylerinde kabrine gömülmesi geleneği bulunmaktadır.¹⁰³ Yine ölenin dünyaya geri döneceğine inanan bir kısım Araplar ise, insanın çirkin olacağı veya hayvan şeklinde geri döneceğine inanmaktadırlar. Örneğin bu durum, maymun veya diğer hayvanlar şeklinde olabileceği gibi taş, toprak gibi cansız varlık şeklinde de olabileceğine inanmaktadırlar. Bu hususta Taif'te bulunan Lat adlı put misal olarak verilebilir. Misvak ağacı şeklinde olan bu put, Amr b. Luhay'ın söyleyişiyle daha önce yaşayan bir erkek olduğu ve yanında bulunan misvak ağacı şeklinde taşa girerek ona tapınılmasını söylemiştir. Bundan başka İsaf ve Naile isimli putlarının ise Kâbe'de kötü bir iş yaptıklarından dolayı taşa dönüşen kadın ve erkek oldukları nakledilmektedir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Mevlana Muhammed, *İslam Yayılış Tarihi*, s. 17-18.

¹⁰¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. VI, s. 123.

¹⁰² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. VI, s. 139.

¹⁰³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. VI, s. 142.

¹⁰⁴ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. VI, s. 143.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜŞRİK ARAPLARDA İBADET VE PEYGAMBERLİĞİ ÖNCESİ HZ. MUHAMMED'İN İBADETI

1. Mekke'de Müşrik Araplarda İbadet

“el-İbadet” العبادة kelimesi, “abede” عبد fiilinin mastarı olup, sözlükte “itaat, boyun eğme, kulluk etme, alçak gönüllülük, tapma ve tapınma” anlamlarına gelir. İbadet edene “âbid”, kendini ibadete vermeye “te’abbud” ibadet edilene “ma’bûd” ve ibadet mahalline “mâ’bed” denir. Kul ve köle anlamlarına gelen “abd” kelimesi de aynı kökten gelmektedir.¹⁰⁵

İbadet, kişinin inancından kaynaklanan şekilde, belirli ritüelleri yerine getirerek yaşantısını disiplinize etmesi ya da belirlemesidir.¹⁰⁶ Allah’a bağlılığı ve inancı simgeleyen davranışlar ibadet olarak isimlendirilebilir. İbadet, Allah ile kurulan tabiatüstü ilişkinin belli sözler, istekler ve davranışlarla tezahürüdür.¹⁰⁷ Her dinî kültürün kendi terminolojisinde ibadet fenomenini ifade etmek üzere seçtiği kelimelere ait anlamların ortak noktasının acziyet, sığınma, yüceltme, sevgi ve korku gibi duygularla bir tanrıya veya inandığı tabiat üstü varlıklara yönelmek, bu inandığı varlık veya varlıklara saygı ifadesi olmak üzere belli davranışları yerine getirmesidir. Dolayısıyla bu kelimeler insandaki, tanrı veya tabiat üstü varlıklara inanmak suretiyle iç dinamikleri harekete geçen ve çeşitli davranışlarla tezahür eden kişinin içsel duygularla ortaya koyduğu evrensel bir fenomeni ifade etmektedir.¹⁰⁸

Dinsel kişinin yaptığı eylem ve işlemlere tapınma (ibadet) denir. Kutsalın tecrübesi olan din, efsane, öğreti(doktrin) ve inak (dogma)larda tapınma konusu olan Tanrıya veya Tanrısal güce karşı saygı eylemleriyle anlatılır.¹⁰⁹

Dinin teorik anlatımında bildirilen şeyler dini uygulamalara yol açmakta olup dini tecrübeye bulunan her türlü tapınma eylemi ibadet sınırları içerisinde yer

¹⁰⁵ Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-muhîd**, s. 296; İbn Manzûr, **Lisanü'l-Arab**, c. III, s. 272-273.

¹⁰⁶ Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Ankara, Vadi Yayınları, 1998, s. 179.

¹⁰⁷ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Ankara, TDV Yayınları, 1998, s. 233.

¹⁰⁸ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, **DİA**, c. XIX, s. 234.

¹⁰⁹ Mehmet Taplamacioğlu, **Din Sosyolojisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1963, s. 72.

almaktadır.¹¹⁰ Dini tecrübenin teorik anlatımı iman, pratik anlatımı ise ibadet (tapınma)tir. Bununla beraber din olayı temelinde zihni ve ruhi bir olaydır; fakat tek yönlü ruhi bir olay değil, ruhî-fizikî nitelikte bir olaydır.¹¹¹

Din çoğu zaman ibadet olarak tanımlanmıştır. Bütün dinlerde kutsalın tecrübeleri efsane, doktrin ve dogmaya dayanıp Tanrı'ya karşı tapınma eylemleri olarak ifade olunurlar. İbadetler içinde tanrısal düşünüş ve inanışların ortaya çıkardığı tanrıya yapılan bir tapınma halidir.¹¹²

İbadet, ibadet edilene nazaran ibadet edenin daha aşağı bir derecede oluşunu daima kabul eder. İbadetler ferdî olarak yapıldığı gibi dini duyguların güçlü olduğu toplumlarda ibadet topluca yapılma özelliği içerisinde.¹¹³

İnanan insanın Allah'a bağlılığını, itaatini göstermesi için buna uygun düşen sistematik hareket ve davranış sistemlerini gerekli kılmaktadır. Din, bu sistemleri düzenleyerek ferdin tapınma isteğine yön veren model davranış şekli ve uygulama biçimleri oluşturur. Böylece her ibadet için öngörölmüş bulunan, değişmez asli unsurlardan oluşmuş bir kalıp ve şekil söz konusudur.¹¹⁴

İnsanda ibadet eylemini gerçekleştiren asıl düşünce, "bağımlılık şuuru"ndan beslenmektedir. Kendi varoluş imkânlarıyla tam ve mükemmel olmayan insanın, her şeyini kendisine borçlu olduğu Yüce Varlığa karşı itaat ve yakınlaşma arzusu, ibadetlerle anlam kazanır. Sonuç itibariyle ibadet bir "itaat" davranışdır. Allah'a bağımlılığın şuuruna ulaşmış insanın, bunun sonucuna içtenlikle, şükran ve minnettarlık duygularıyla katılmasını simgelemektedir.¹¹⁵

İşte cahiliye Arapları anlatmış olduğumuz bu ibadet duygularından uzaklaşmışlardır. Cahiliye Araplarının uygulamış oldukları atalarından, babalarından kalma *sünnet'ül-cahiliye* denilen birtakım adetleri bulunmaktaydı.¹¹⁶ İslam öncesi

¹¹⁰ Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, s. 38.

¹¹¹ Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, s. 69.

¹¹² Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, s. 38.

¹¹³ Eric J. Sharpe, **Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram (Karşılaştırmalı Bir Çalışma)**, çev. Ahmet Güç, Bursa, Arasta Yay., 2000, s. 32.

¹¹⁴ Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s. 235.

¹¹⁵ Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s. 234.

¹¹⁶ Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. V, s. 479.

Mekke halkının örflerini ve ibadetleri incelediğinde Hz. İbrahim zamanından kalma birtakım ibadetlerin şirk unsurlarıyla şekillendirilmiş, bozulmuş ve unutulmuş halleri görülmekte olup yapmış oldukları ibadetler putlar etrafında şekillenmekteydi.¹¹⁷

Sonuç olarak cahiliye Arapları genel olarak Allah'a inanmakta ve O'na ibadet etmekteydiler. Fakat cahiliye Arapları gerek bazı din ve inançlardan etkilenmeleri gerek iktisadi ve siyasi etkenler sebebiyle, bunların yanında zamanla dinde aşırı bir anlayışla ortaya çıkan bidatler sonucu, dini inanç ve amellerinin içine şirk unsurları karışmıştır. Putları Allah ile kul arasında aracı olarak görüyorlardı. Zamanla asimile olan inanç ve ibadet anlayışları gök cisimleri, ağaç ve kayalıklar etrafında şekillenmiştir. İbadetleri de bu putları ilahlaştırmaları ekseninde olmuştur.¹¹⁸

Mekke döneminde müşrik Araplarının ibadetleri incelenirken abdest, gusül, namaz, tahannüs, oruç, hac, kurban ve zekât başlıkları altında ele alınmıştır.

1.1. Abdest ve Gusül

Farsça bir kelime olan abdest, âb (su) ve dest (el) kelimelerinden oluşan ve “el yıkanacak su” mânasına gelen birleşik bir kelimedir.¹¹⁹ Abdestin Arapça karşılığı “güzellik ve temizlik” anlamına gelen vudû' (وضوء) kelimesiyle ifade edilir.¹²⁰

Toplumların ve dinlerin temizlik ilke ve anlayışları, bakış açılarına göre farklılık arz etmektedir. Necis, necaset ve taharet kelimeleri, cahiliye dönemi insanları tarafından bilinen kavramlardandı. Fakat İslam'da yer alan anlam ve delaletle aynı değildi.¹²¹ Bedevi ve Hadariler hamam adı verilen mekânlarda beden temizliklerini yaparlardı. Bu hamam denilen yerler, umuma açık yerlerde değil de herkesin kendi evinde açık bir alanda yer almaktaydı. Allah Resûlü (sav) de beden temizliğini evinde yapardı.¹²²

¹¹⁷ Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b. Abdullah b. Mahmûd Alusi, **Bulugü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab**, thk. Muhammed Behcet el-Eseri, Kahire, el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1924, 2. bsk., t.y., c. 2, s. 197.

¹¹⁸ Alusi, **Bulugü'l-Ereb**, c. II, s. 200, Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. V, s. 398, vd.

¹¹⁹ Ziya Şükun, **Farsça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, MEB Yayınları, 1984, s. 12.

¹²⁰ İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, c. I, s. 195.

¹²¹ Cevad Ali, **İbadet Tarihi**, çev. M. Bayraktutar, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2015, s. 58.

¹²² Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. V, s. 31

Arapların günlük yaptığı temizlikler yanında bir de gusül vardı. Araplar ve Samiîler tarafından bilinen gusül, bedeni kirlerden ve kötü ruhlardan temizlenmek için yapılan, bilinen eski adetlerdendi. Onlar, temizliğin kötü ruhları kovduğu ve bedenden uzaklaştırdığı görüşünü benimsemekteydiler.¹²³ Bunun yanında İslam öncesinde Haniflerde de su ile temizlenme ve guslün varlığı görülmektedir. Onlardan hacceden, sünnet olan, cünüplükten dolayı gusül yapan kimseler bulunmaktaydı ¹²⁴

Cahiliye Arapları tarafından abdestten önce misvak kullanmak, mazmaza, istinşak bilinmekteydi.¹²⁵ Allah ve Hz. Muhammed (sav) tarafından bu uygulama neshedilmeyip, İslam hukukunda şer'i bir hüküm olarak devam etmiştir. İslamiyet bu dinlerin unutulmuş ve tahrif edilen birçok hüküm gibi abdesti de kendine has bir üslupla teşri kılmuştur.¹²⁶ Hz. Peygamber “İşte bu benim ve benden önceki peygamberlerin abdestidir”¹²⁷ buyurarak kendisinden önce var olan abdestin olduğuna işaret etmiştir. Bu bağlamda İslamiyet'in kendisinden önce abdestin varlığını doğruladığını söylemek mümkündür.

Temizlik konusuyla ilgili bir başka durum olan cünüplük, cahiliye Araplarına göre necis sayılmaktaydı. Bu durumda olanlar mutlak yıkanır ve cünüplükten dolayı temizlenmedikleri sürece Kâbe'yi tavaf etmezlerdi.¹²⁸ Cahiliyede hayızlı olan kadın hiçbir mabede girmez ve puta dokunmazdı. Bu durum toplumun ve kadınların kendilerini temiz kabul etmemelerinden dolayıydı.¹²⁹ Kadınların hayızlı hallerinde putlara yaklaşımlarının yasaklanmış olması hayız sonrası yıkandıkları ihtimalini akla getirmektedir.¹³⁰

Müşrikler bazı zamanlarda cünüplükten dolayı yıkanmayacaklarına dair yemin ederlerdi. Ebu Süfyan, Bedir Savaşı sonrasında yemin ederek “Hz. Peygamber

¹²³ Cevad Ali, **İbadet Tarihi**, s.58.

¹²⁴ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, **Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs, Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs**, thk. Mustafa Hicazi, Kuveyt, Vizaretü'l-İ'lam, 1986. c. XXIII, s. 170; İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 319.

¹²⁵ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 329.

¹²⁶ Abdulkadir Şener, “Abdest”, **DİA**, c. I, s. 68.

¹²⁷ İbn Mace, “Taharet”, 47.

¹²⁸ Cevad Ali, **İbadet Tarihi**, s. 58.

¹²⁹ İbn'ül Kelbî, **Kitâbü'l-Esnâm**, thk. Ahmed Zekî Paşa, çev. Beyza Düşüngen, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1969, s. 76.

¹³⁰ Apak, **Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu**, s. 56.

ile bir çarpışma yapıncaya kadar, Bedir’de Kureyş kavminden öldürülenlerin öcünü alıncaya kadar cünüplükten yıkanmayı” kendisine yasaklamıştır.¹³¹

Müşrik Araplar’ın bir kısmında yukarıda belirtilen temizliklerin dışında vefat eden kişiyi yıkama ve kefenleme uygulamaları da mevcuttu.¹³²

1.2. Namaz

Namaz kelimesi, Türkçe’ye Farsça’dan geçmiş olup, Arapça “salat” kelimesinin karşılığıdır. Farsça okunuşu “nemaz” olup Türkçe’ye “namaz” olarak yerleşmiş ve yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.¹³³

صلا sala kelimesinin yapısını inceleyecek olursak müellifler tarafından kelimenin sonundaki ة Elif’in aslında و Vav olduğu belirtilmiştir. Nitekim bunun ispatı olarak da tesniye halinin صلوان salevan, cemi halinin ise صلوات salevat şeklinde gelmesidir.¹³⁴ *Salât* mastar yerine vaz edilmiş bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³⁵ Sonu ی Ya ile biten صلى s-l-y’nin “ateş, kızartma ve yakıt” gibi anlamlara gelmektedir.¹³⁶

صلا sala kelimesi *sırtın ortası* manasındadır. Kelime bu anlamıyla hem insanlar için hem de dört ayaklı varlıklar için kullanılmaktadır. Arapça’da kendinden önce giden atı izleyen arkadaki ata صلى *sallâ* ve مصلي *musallî* denmektedir, zira arkadaki atın başı öndeki atı izlemektedir.¹³⁷ Aynı kökten gelen “salavâtü’l-yehûd” terkibi ise ‘*Yahudi tapınakları*’ (*kenâis*) manasına gelmektedir ki, söz konusu terkipteki “salavât” kelimesinin tekili de *salât* olarak gelmektedir. İbranice aslı ise صلوات *saluttur*.¹³⁸ Halil b. Ahmet ve İbn Abbas’ın mezkûr terkibi açıklamak için kullandıkları *kenâis* sözcüğü, *kenîsenin* çoğuludur ve kelime Modern Arapça’da, hem

¹³¹ Mehmet Azimli, **Cahiliyeyi Farklı Okumak**, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2015, s.84.

¹³² İbn Habîb, **Muhabber**, s. 329.

¹³³ Ziya Şükun, **Farsça-Türkçe Sözlük**, s. 1904.

¹³⁴ Halil b. Ahmed, **Kitabul’Ayn**, c. II, s. 410; Sahib b. Abbad, **el-Muhit fi’l-lüga**, c. VII, s. 184

¹³⁵ Cevherî, **es-Sıhah**, c. III, s. 1746; Fîrûzâbâdî, **Kamusü’l-muhit**, s. 1303; Halil b. Ahmed, **Kitabul-Ayn**, c. II, s. 410.

¹³⁶ Cevherî, **es-Sıhah**, c. III, s. 1746, Halil b. Ahmed, **Kitabul’Ayn**, c. II, s. 410.

¹³⁷ Cevherî, **es-Sıhah**, c. III, s. 1746, Halil b. Ahmed, **Kitabul’Ayn**, c. II, s. 410, Sahib b. Abbad, **el-Muhit fi’l-lüga**, c.VII, s. 184.

¹³⁸ İbn Manzûr, **Lisanul Arap**, c. XIV, s. 466; Fîrûzâbâdî, **Kamusü’l-muhit**, s. 1303; Sahib b. Abbad, **El-Muhit fi’l lüga**, c. VII, s. 184.

Hristiyanların hem de Yahudilerin ibadet yerleri¹³⁹ için kullanılmaktadır. Kelime incelendiğinde Yahudi ve Hristiyanların tapınağı manasına gelmekte, dolayısıyla yerine göre hem *kilise*, hem de *havra* veya *sinagog* için kullanılabilir. Türkçe’de Hristiyanların ibadet yerleri için daha çok Yunanca *ekklesia* sözcüğünün dilimize geçmiş şekli olan *kilise* ismi tercih edilmektedir. Yahudilerin ibadet mekânları içinse Yunanca *synagoge* isminin dilimize geçmiş şekli olan *sinagog* sözcüğü kullanılmaktadır. Aynı mekânlar için İbranice *hebhrâh* kelimesinden dilimize geçen *havra* ismi de kullanılmaktadır.¹⁴⁰

İbn Faris *salât* kelimesinin iki manası üzerinde durmuştur. Birincisi *cehennem* anlamındadır. Araplar eğik olan değneği tutup doğrulttuğu zaman صَلَّيْتُ العودَ بالنار “*değneği ateşe tutup doğrulttum*” demelerinden alınmış bir kelimedir.¹⁴¹ Bu manadan yola çıkarak namazda insanın içini ve dışını düzeltecek bir ibadet olduğu, insanı hem maddi hem manevi bir olgunluğa yükselttiği söylenebilir.¹⁴² Cehennem, ateş manasına geldiğine dair en iyi örneği Kur’an-ı Kerim bize sunmaktadır; “سَيَصْلَى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ” *O, alev alev yanan ateşe atılacak!*¹⁴³ İkinci manasının da dua anlamına geldiğini belirtmiştir. Dua anlamına geldiğine dair Hz. Muhammed (sav)’in şu hadisi bize örnek teşkil etmektedir:

“إِذَا دُعِيَ أَحَدُكُمْ إِلَى طَعَامٍ فَالْجِبْ فَإِنَّ كَانَ مُفْطَرًا فَلْيَأْكُلْ وَإِنْ كَانَ صَائِمًا فَلْيَصَلِّ”

“Sizden kim bir yemeğe davet edilirse, oruçlu değilse davete icabet ederek yemeği yesin. Eğer oruçlu ise onlara salat etsin.” Yani hayır ve bereketle dua etsin.¹⁴⁴

Namaz ibadetinin, İslam öncesi diğer ilahi dinlere de farz olmuş rükûlu, secdeli bir ibadet olduğu ve Hz. İbrahim’in ifa ettiği ayetlerde zikredilmektedir:

“...Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için evimi tertemiz tut.”¹⁴⁵

¹³⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbul- Ayn*, c.II, s. 410.

¹⁴⁰ Mesut Okumuş, *Semantik ve Analitik Açısından Kur’an’da “Salat” Kavramı*, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. III, sayı 6, 2004/2, s. 5.

¹⁴¹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Faris, *Mu'cemu mekayisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1979, c. III, s. 300.

¹⁴² H. Mehmet Soysaldı, *Kur'an Semantiği Açısından Salat Kavramı*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1, 1996, s. 3.

¹⁴³ Tebbet Suresi, 111/3.

¹⁴⁴ Tirmizi, “Savm”, 64; Ebu Davud, “Savm”, 75.

Hız. Peygamber'in atası olan Hız. İbrahim ve Hız. İsmail'in dininde mevcut olan namaz ibadetinin, zamanla cahiliye Arapları tarafından tahrif edildiğini Kur'an-ı Kerim, ayetler ışığında bize göstermektedir. Enfâl sûresinde geçen şu ayet bu durumun en büyük delilidir: *“Onların, Kâbe'nin yanında namazları (salatları) ısıık çalıp el çırpmaktan ibarettir. Öyle ise (ey müşrikler) inkâr etmekte olduğunuzdan dolayı tadın azabı.”*¹⁴⁶ Bu ayetten İslam'dan önce namaz (salat) adında bir ibadetin bulunduğunu ve bu ibadet esnasında Kâbe'ye yöneldiklerini, fakat kıldıkları namazın bir huşu namazı olmaktan çıkıp bir çeşit eğlence ve gösteri haline döndüğü görölmektedir.

Enfal suresi Bedir savaşı esnasında ve Bedir sonrası inen Medeni bir sûredir.¹⁴⁷ Artık bu dönemde namaz son halini almış bir durumdadır. Enfal suresi 35'te salat kavramıyla onların ibadet olarak yaptıklarının karşılığının ne olduğu ve ibadetlerinin nitelikleri üzerinde durularak aktarılmıştır.

Göröldüğü üzere müşriklerin salatından kastedilenin Müslümanların bildiği namaz üzerinden müşriklerin ifa etmiş oldukları salatları eleştirilmektedir. Kur'an'da, Hız. İbrahim'in kıldığı namaz hakkındaki rükûlu ve secdeli bir ibadet olduğundan bahsedilirken müşriklerin salatının (namazı) *“ısıık çalıp el çırpmaktan ibarettir”* ifadesi kullanılarak tahrif olan bir ibadet olduğuna işaret edildiği görölmektedir.

Mekke'de müşriklerin ibadet ettiğı Kur'an'da belirtilmektedir. Fakat onların bu salatının, bu ibadetlerin şekilleri ve kime yapıldığı eleştirilmektedir. Nitekim Mekke döneminde inen ve müşriklerden bahseden Maun sûresinde¹⁴⁸ geçen *musallinden* kastedilenin münafıkların kılmış oldukları namaz olmadığı muhtemeldir. Zira dönem içerisinde münafıklardan bahsetmek zordur. Mekke'de Müslüman olmak demek birçok zorluğu göze almak demektir. Nifak hareketleri Medine'de ortaya çıkmıştır. Cumhura göre Mekke'de nazil olan Maun sûresinin ilk

¹⁴⁵ Hac Suresi, 22/26

¹⁴⁶ Enfâl Suresi, 8/35.

¹⁴⁷ Suyûfî, **el-İtkan**, s. 52.

¹⁴⁸ Rivayete göre Maun suresi Ebu Cehil hakkında inmiştir. O bir yetimin vasisi idi ve yetim malından bir şey istediğinde hakkı olduğu halde onu kovarak dikkate almamıştır. Bir başka görüşe göre de her hafta koyun kesen Ebu Süfyan hakkında olduğudur. (Vahidî, **Esbâb-ı Nüzûl**, s. 493).

ayetinden itibaren müşriklerin özelliklerinden bahsettiği de göz önünde bulundurularak musallin kelimesi ile anlatılanlar da müşriklerdir.¹⁴⁹ Önce de belirtildiği üzere Enfal sûresinde de onların salata bakış açıları incelenmiştir. Onların gaflet içerisinde ve huşu içinde olmayan gösterişten ibaret olan bir ibadet içinde oldukları anlatılmıştır. Müşriklerin yapmış oldukları ibadetler, putlar etrafında şekillendiğinden şirk unsurlarını barındırmaktaydı. Toplumun içinde yer alan Hanifler ise Hz. İbrahim'in dinine inandıklarını söyleyip ibadetlerini putlara değil, tek olan Allah'a yapmaktaydılar. Nitekim Hanif olan Zeyd b. Amr (ö. m. 606) cahiliye döneminde: "Benim dinim İbrahim'in dinidir." diyerek bunu vurgulamış ve sadece Allah'a secde etmiştir.¹⁵⁰

Ebu Zer el-Gıfari, Hz. Muhammed (sav)'e risalet gelmeden evvel iki sene öncesinde ve sonrasında da bir yıl olmak üzere toplamda üç yıl namaz kıldığını dile getirmiştir. Namazını, Allah için kıldığını ve Rabbi onu nereye yöneltmişse o yöne doğru kıldığını söylemiştir. Hatta o, akşam vakti namaza başlayıp gecenin sonuna kadar devam eden bir namaz kıldığını ifade etmiştir.¹⁵¹ Nitekim bedevi olan Ebu Zer el-Gıfari'nin bu rivayetinde Müslüman kimliği ve namazı bilen biri olarak önceki hayatına dair anlatmış olduğu bu durum, zihin dünyasında namazın bir karşılığı olduğuna dair bir ipucu olsa da yapmış olduğu bu ibadetin namazla aynı formda olduğuna dair bir rivayet bulunmamaktadır.

Bunun yanında, Abdullah İbn Ömer'den nakledilen bir rivayete göre, müşriklerin de İslam'daki namaza benzer bir ibadetleri vardı. Rivayete göre: Kâbe'yi tavaf ederler ve el çırparlardı. İbn Ömer, kendi eliyle, onların nasıl el çırpıklarını tarif ederek şöyle demiştir: "Yanaklarını yere koyarlardı." bu ve diğer rivayetleri değerlendirerek müşrik Arapların namazında birtakım hareketler ve secdenin yer aldığı bir namaz olduğu sonucuna varılabilir. Hz. İbrahim zamanında var olan

¹⁴⁹ İbn Kesir, **Tefsir**, c. VIII, s. 493.

¹⁵⁰ İbn Habib, **Kitabu'l-Muhabber**, s. 171.

¹⁵¹ Müslim, "Fedailu's-sahabe", 132.

namazın zamanla Araplar tarafından tahrif edildiği veya unuttuklarına işaret etmektedir.¹⁵²

Şekil 1: Riyad'da 1970'lerde yapılan, MS. 2. yy. ile 5. yy. arasına ait arkeolojik buluntular.¹⁵³

Nitekim Cahiliye Araplarına dair, son yarım asır içerisinde yapılan arkeolojik çalışmalarda o döneme ışık tutan birtakım kalıntılar bulunmuştur. Şekil 1'de görüldüğü üzere kazılar sonucu bir ibadethaneden çıkan heykeller, dua edişlerini ve ibadet ediş şekillerini göstermektedir. İslam'da yer alan namaz ibadetindeki oturuş şekline benzer bir oturuş söz konusudur. Bu kalıntılar İslam öncesi dönemine ve o dönemde yer alan anlayışa ışık tutmaktadır.¹⁵⁴

¹⁵² Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, thk. Sami b. Muhammed es-Selame, Riyad, Daru Taybe, 1999, 2. bsk., c. 4, s. 52.

¹⁵³ A. R. al-Ansary, **Qaryat al-fau a portrait of pre-Islamic civilisation in Saudi Arabia**, Riyad, Câmiatü'r-Riyad, 1982, s. 109.

¹⁵⁴ al-Ansary, **Qaryat al-fau**, s. 109.

Şunu da belirtmekte fayda var; İslâmiyet'ten önce Araplar haftanın günlerini “evvel, ehven, cubâr, dubâr, mu'nis, arûbe, şiyâr” diye adlandırıyorlardı.¹⁵⁵ Yine Cahiliye döneminde Ka'b b. Lüey, Kureyşlileri cuma günü toplayıp, içinde bir de hutbe kısmı bulunan haftalık bir ibadet yaparlardı. Onlar bu güne cuma, maruzat (açıklama), "Yevmü'l-Arube" (Araplık Günü) gibi isimler vermektedir.¹⁵⁶

Aynı zamanda Cahiliye dönemi Arapları tarafından ölüye salat edilmekteydi. Öldükten sonra tekrar dirilmeye inananlar, ölülerini yıkayıp kefenlerler ve üzerine dua okurlardı. Ölü tabuta konduğu vakit yakın akrabasının en büyüğü kalkar onun iyiliklerini sayar, ondan sonra gömerek "Allah ona rahmet etsin" derdi.¹⁵⁷ Bu işi de “as-Salah” (namaz) olarak adlandırırlardı. İslam bu *salata* ve benzeri dini uygulamalara, geleneklere “da'vâ'l-cahiliyyeh” (cahiliye duası) demiştir. Ölüye yapılan bu *salat* İslam'daki namazla aynı değildir.¹⁵⁸

Burada konuyla ilgili olarak şunu ifade etmekte fayda vardır: Araplar için kutsal mekân Kâbe, putların bulunduğu, tavaf yaptıkları aynı zamanda kible olarak döndükleri yerdir. Arapların kible olarak Kâbe'yi kabul ettiklerine dair bilgi Ebrehe ordusunun Kâbe'ye girmeye çalıştığı zaman yaşanan durumla anlaşılmaktadır. Abdullmuttalib'in develerine el koyulduğunda, o: “Kiblemiz olduğu halde şayet burayı onlara terk edersen bu senin takdirindir” diyerek Rabbine dua etmiştir.¹⁵⁹ Arapların Kâbe etrafında yapmış oldukları ibadetlerinden bahseden Enfâl sûresi de Kâbe'nin İslam öncesindeki konumunu açıkça ortaya koymaktadır.¹⁶⁰

İslam öncesi salat olarak yapılan bir ibadet olmakla beraber, bu ibadetin nasıl ifa edildiği hususu tam bilinmemektedir. Kur'an'da yer alan namazın, daha önce de belirtildiği üzere cahiliyede, Ebu Zer tarafından ifa edildiği gibi aynı zamanda Kus b.

¹⁵⁵ Cevad Ali, **Mufasssal**, c. VIII, s. 466; Mustafa Fayda, “Arûbe”, **DİA**, c. III, s. 422.

¹⁵⁶ Ali Osman Ateş, **İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri**, s. 63; Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, İstanbul, Beyan Yayınları, ty., s. 45.

¹⁵⁷ Neşet Çağatay, **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 1989, s. 138; M. Mahfuz Söylemez, **Cahiliye Arapları Namaz Kılar Mıydı?**, İstanbul, Hikav Yayınları, 2018, s. 70.

¹⁵⁸ Soysaldı, “İslam Öncesi Mekke Toplumunda Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları”, **Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu**, İstanbul BB Kültür Dairesi Yay., 2011, s. 151.

¹⁵⁹ İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, s. 51; İsrail Balcı, **Tartışmalı Siyer Meseleleri**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2017, s. 51.

¹⁶⁰ Enfal Suresi, 8/35.

Saïde gibi bazı Araplar tarafından da salat ibadeti yapılmıştır.¹⁶¹ Bu bakımdan Kur'an Kerim'de Kâbe'de "salat" kavramı altında cahiliye döneminde yapılan bir ibadete atıfta bulunur.¹⁶²

1.3. Tahannüs

Tahannüs kelimesinin tam anlamı ve kökü belirsiz olmakla birlikte, ibadetle ilgili bir eylemdir. Watt, tahannüs kelimesinin Allah rızası için ibadet anlamında İbranice tehinnot veya tehinnoth'dan geldiğini aktarmıştır.¹⁶³ İbn Manzur, tahannüsü açıklarken ibadet etmek, putlardan uzak durmak olarak ifade etmiştir. Özellikle yemini bozmak veya yerine getirememek¹⁶⁴ ve günah demek olup böylece "suç veya günahattan kaçınmak için birtakım şeyler yapma" anlamına gelir.¹⁶⁵

Tahannüs İslam öncesi dönemde bilinen ve uygulanan bir ibadetti. Bir kısım Kureyş halkı bu ibadeti Ramazan ayından, Şevval ayı girene kadar Hira'da ifa etmekteydiler.¹⁶⁶ Hz. Muhammed (sav)'in dedesi Abdulmuttalip de Hira'ya çıkanlar arasında yer almaktadır.¹⁶⁷

Buhari'de Hz. Peygamber'in risâlet öncesi Hira'ya çıkışlarını anlatan Hz. Aişe rivayetinde "tahannüs" kelimesi, "teabbüd" kelimesi ile birlikte açıklanmıştır.¹⁶⁸ Bununla birlikte aynı rivayette yer alan hadisi açıklarken Belazuri, teabbüd kelimesinin yanı sıra teberrür olarak da beyan etmiştir.¹⁶⁹ Bu konuya dair İbn Hişam da tahannüs yerine tahannuf kelimesini kullanarak açıklamıştır.¹⁷⁰ Yani tahannuf kelimesiyle bir Hanif'in yaptıklarını yerine getiren kişi kastedilmektedir.¹⁷¹

¹⁶¹ Soysaldı, **İslam Öncesi Mekke Toplumunda Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları**, s. 150.

¹⁶² Enfal Suresi/ 8/35.

¹⁶³ W. Montgomery Watt, **Hz. Muhammed Mekke'de**, s. 51.

¹⁶⁴ İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, c. II, s. 138.

¹⁶⁵ Watt, **Hz Muhammed Mekke'de**, s. 51.

¹⁶⁶ İbn İshak, **es-Sire**, c. I, s. 168; Belazüri, **Ensâbü'l-eşraf**, c. I, s. 116.

¹⁶⁷ Belazüri, **Ensâbü'l-eşraf**, c. I, s. 92.

¹⁶⁸ Buhari, **Bed'ul-Vahy**, 1.

¹⁶⁹ Belazüri, **Ensâbü'l-eşraf**, c. I, s. 116.

¹⁷⁰ İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, s. 235.

¹⁷¹ M. J. Kister, **et-Tehannüs: Kelime Anlamı Üzerine Bir Araştırma**, çev. Ali Aksu, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 2000, c. II, sayı: 4, s. 215-230.

1.4. Oruç

Oruç kavramı Farsça'dan, Türkçe'ye girmiş rûze kelimesinin dilimize uyarlanmış halidir.¹⁷² Orucun Arapçası صَوْم (savm) ve صِيَام (sıyâm) kelimeleridir. صَوْم (savm) mutlak olarak imsak yani tutmak, alıkoymak manasına gelir.¹⁷³ Oruç, imsak etmek ve bir halden başka bir hale geçişi terk etmektir.¹⁷⁴ İster yiyecek, ister söz ve ister yürümek olsun bir şey yapmaktan uzak durma halidir.¹⁷⁵

Müşrik Araplar tarafından yapılan bazı oruç çeşitleri vardır. Bunlar Recep Orucu (Recebiyye, Tercib), Savm-u Sumt ve Aşura oruç türleri olup bu ibadete ilişkin bilgiler genel bir çerçeve içinde verilecektir.

1.4.1. Recep Orucu

Cahiliye devrinde Kureyşlilerin oruç tuttuğunu görmekteyiz. *Recebü'l-Esam* ve *Şehr-i Mudar* dedikleri ve içinde putları ziyaret edip, atire kurbanı¹⁷⁶ kestikleri Recep ayında oruç tutarlardı. Bu dönemde, Kureyşlilerin oruç tutmalarının bazı sebepleri olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Onların işledikleri bir günaha keffaret olması, kıtlık tehlikesine karşı veya şükran borcunu ödeme isteği bu sebepler arasındadır.¹⁷⁷

Bunlardan başka, Araplar receb ayı boyunca savaştan uzak durur, ilk on gününde oruç tutup, umre ziyaretleri yaparlardı. Onlar, tanrı kabul ettikleri putlara “atîre” veya “recebiyye” denilen kurbanlar takdim ederlerdi.¹⁷⁸

¹⁷² Ali İhsan Yitik, “Oruç”, *DİA*, c. XXXIII, s. 414.

¹⁷³ İbn Manzur, *Lisan'ul-Arap*, c. XII, s. 350.

¹⁷⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubi, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdul Muhsin et-Türki, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 2006, c. III, s. 122.

¹⁷⁵ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Kilani, Beyrut, Dar'ul-Marife, t.y., s. 291; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. XII, s. 351.

¹⁷⁶ Buhari, *Akika*, 4

¹⁷⁷ Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi (Tahiru'l-Mevlevi)*, nşr. Abdullah Işıklar, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 2. bsk., 1963, s. 102.

¹⁷⁸ Hacı Mehmet Günay, “Receb”, *DİA*, c. XXXIV, s. 506.

1.4.2. Savm-u Sumt

Cahiliye Araplarının bir gün boyunca hiç konuşmayarak bunu bir ibadet olarak kabul ettikleri oruç çeşidi de savm-u sumt (susma orucu)tır. Araplar susma orucunu Hira'ya çıktıkları zamanda tutuyorlardı. Hira'ya gittiklerinde inzivaya çekilerek, konuşmaktan uzak dururlardı.¹⁷⁹

Meryem sûresinde geçen ayette, bu sukût orucuna bir örnek teşkil etmektedir:

*“Ye, iç, gözün aydın olsun. İnsanlardan birini göreceksin, ‘Şüphesiz ben Rahmân'a susmayı adadım. Bugün hiçbir insan ile konuşmayacağım’ de.”*¹⁸⁰

İslam'la birlikte bu orucun kaldırıldığı nakledilmektedir. Bu hususta İbn Kesir, bu ayetin tefsirinde Haris'ten rivayetle, İbn Mes'ud'un yanına bir gün iki adamın geldiğini ve bu iki adamdan birinin selam verdiğini, diğerinin ise selam vermeden ve konuşmadan gittiğini beyan etmiştir. Bunun üzerine İbn Mesud, merak edip neden konuşmadığını sorduğunda onun susma orucu tuttuğu cevabını almıştır. Bunun üzerine İbn Mes'ud da bu orucun sadece Hz. Meryem'e has bir oruç olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹

1.4.3. Aşura Orucu

Aşura عاشوراء, kelimesi on sayısı ile ilgili olan aşr عشر ve aşırdan عاشر veya develerin götürülmesi ile ilgili ıştır عشر kökünden türetilmiş Arapça bir kelimedir. Cahiliye döneminde Muharrem ayının onuncu gününe tekabül eden aşura günü oruç tutmak Araplar arasında adet haline gelmiş bir oruçtu. Muharrem'in 10. gecesini için bir sıfat olarak kullanılan âşûrâ mübalağa ve saygı ifade etmektedir. Hz. Nûh'tan itibaren bütün Sâmi dinlerde mevcut olan ve Câhiliye Arapları arasında da Hz. İbrâhim'den beri önemli görülen ve oruç tutulan bir gündür.¹⁸² Aşura orucunun Yahudilerden intikal etmiş bir ibadet olması da muhtemeldir. Bu orucu günahlarının

¹⁷⁹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belazûri, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Riyaz Zirikli, Süheyl Zekkar, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1996, c. I, s. 116; Cevad Ali, *Mufasssal*, c. VI, s. 339.

¹⁸⁰ Meryem Suresi, 19/26

¹⁸¹ İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, c. IV, s. 226.

¹⁸² Yusuf Şevki Yavuz, “Âşûrâ”, *DİA*, c. IV, s. 24.

kefareti ya da başlarına gelen bir kıtlıktan kurtulduktan sonra şükran için tutmuşlardır.¹⁸³

Aşura günü cahiliye Arapları işledikleri günahlardan ötürü oruç tutarak, hem Allah'a şükranlarını sunmuş, hem de o günü bayram olarak kutlamışlardır.¹⁸⁴ Aşura orucunun Kureyşliler tarafından bilinen bir ibadet olduğuna dair Hz. Aişe'den gelen rivayet delil olarak gösterilebilir.¹⁸⁵

Görüldüğü üzere Kur'an'da müminlere önerilen orucun cahiliye döneminde tutulmuştur. Kureyş kabilesinin çeşitli vesilelerle oruç tuttuğu, Aşure günü yememek, içmemek ve kadınlarla cinsel ilişkiden, çirkin söz ve kelimelerden uzak durmak suretiyle oruç tutmuşlardır. Cerir b. Abdillâh el-Becelî'nin Halit b. Erta el-Kelbî ile münâferetinde kendilerinin bir ay oruç tutmuş olmalarıyla övündükleri, Nabiğa el-Ca'dî'nin ve aynı şekilde Hz. Peygamber ve cahiliye Arapların/Kureyş'in Aşure günü oruç tuttıkları ifade edilir.¹⁸⁶

1.5. Hac

Hac kelimesi İbrânîce'de hag şeklinde olup, kelime "bayram" anlamına gelmektedir. Hac, "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" mânasındaki hvğ kökünden türemiştir. Arapça da "gitmek, yönelmek; ziyaret etmek" anlamlarına gelir.¹⁸⁷

Kutsal mekân ve bu mekânlara ziyaret inancı bütün dinlerde mevcut olan bir inanıştır. Cahiliye Araplarında Kâbe ve putlar etrafında şekillenen kutsal mekân algıları mevcut olup Hac ibadetleri de bu çerçevededir.

Kaynaklarda cahiliye haccı, Hz. İbrahim devrinden kalan hac ibadetinin, dejenere olmuş şekilde devam eden hurafelerle dolu halidir. Cahiliye devrinde

¹⁸³ Tahir Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 102.

¹⁸⁴ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 339.

¹⁸⁵ Tirmizi, Savm, 49.

¹⁸⁶ Emrah Dindi, **Kur'an'da İslam öncesi kültürün izleri (muamelat örneği)**, Tez (Doktora).-- İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2014, s. 39.

¹⁸⁷ Ömer Faruk Harman, "Hac", **DİA**, c. XIV, s. 382.

mevcut olan hac, ihram, telbiye, vakfe, Arafat'ta ve Müzdelife'de vakfe, tavaf, sa'y, cemrelerin taşlanması, kurban kesilmesi gibi ibadetleri ihtiva etmekteydi.¹⁸⁸

Mekke halkı Arafat'a gitmez, Müzdelife'de vakfe yaparlardı.¹⁸⁹ Kâbe'nin bekçileri olduğunu söyleyerek, Arefe akşamı Müzdelife'de dururlardı. Güneş doğuncaya kadar Müzdelife'den inmezler, geri dönmezlerdi. İslam'la birlikte Hz. Peygamber bu uygulamayı nehyederek güneş doğmadan önce dönmüştür.¹⁹⁰

Cahiliye Arapları hacdan sonra “ Ben filan oğlu filanım, ben şöyle yaptım, babam şöyle yaptı, dedem şöyle yaptı” diyerek kendilerinin ve atalarının yaptıklarını sayarak övünürdü.¹⁹¹ İslam, cahiliyede olan bu kibirlenme ve övme hallerini de kerih görmüştür.¹⁹²

1.5.1. İhram

Cahiliye halkı putlar için ihrama girmektedirler. Nitekim onlardan Medineli bazı kimseler, Menat putu için ihrama girerler ve onlardan Müşellel'de ihrama girenler Safa ve Merve arasında tavaf etmezlerdi.¹⁹³ Aynı zamanda Medinelilerin, deniz tarafında bulunan İsâf ve Nâile adlı iki put için ihrama girdikleri kaydedilmektedir. İsâf ve Nâile için ihrama girenler Safa ve Merve arasında sa'y yapar sonrasında da tıraş olurlardı.¹⁹⁴

Cahiliye devrinde Araplar, ihram elbisesi olarak, Ahmesîler elbiseleriyle, hille mensup iseler, humstan birinin elbisesini ödünç veya para ile alırlardı. Eğer bu mümkün değilse çıplak olarak tavaf ederlerdi. Eğer Hill mensubu, üzerindeki dışında sırf Kâbe'yi ziyaret sırasında kullanmak amacıyla daha önce giyilmemiş başka bir elbise getirmişse tavafını onunla yapar, sonra çıkarıp orada bırakılır ve bu

¹⁸⁸ İbn İshak, **es-Sire**, c. 1, s. 61; İbn Habib, **Kitabu'l-Muhabber**, s. 319; Ali Osman Ateş, **İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri**, s. 135.

¹⁸⁹ İbn Habib, **Kitabu'l-Muhabber**, s. 319.

¹⁹⁰ İbn İshak, **es-Sire**, s. 144.

¹⁹¹ İbn İshak, **es-Sire**, s. 145.

¹⁹² Bakara, 2/200.

¹⁹³ Buhari, Umre, 10; Buhari Tefsir, 53/3

¹⁹⁴ Müslim, Hac, 43. (Ensar, cahiliyeden kalma Safa ve Merve arasındaki sa'y adetini kerih görmüşlerdir. Onların bu tutumları üzerine Bakara suresi 158 “Safâ ile Merve Allah'ın nişanlarındandır; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir.” ayeti nazil olmuştur.)

elbiseye el sürülmez, çürümeye terk edilirdi. Tavaf günlük elbiselerle yapılmazdı, çünkü aksi halde bu elbiseler mukaddese dokunduklarından ötürü tabu olacaklar ve artık giyilmeyeceklerdir, “*leka*” olarak isimlendirdikleri bu kıyafetleri mabede bırakılmaları gerekir. Temiz elbise bulamamış Hill’e mensup kadınlar da avret yerlerini elleriyle kapatarak, çıplak olarak tavaf ederlerdi.¹⁹⁵

İhrama giren cahiliye Arapları gölgeye oturmuyarak, hayvan eti ve yağ yemeyerek perhiz tutarak birtakım adetler tatbik etmişlerdir. Hatta ihramda olan kişi evine arkadan girer ve bunu iyi bir iş olarak görürdü.¹⁹⁶ İslam yapılan bu uygulamayı kerih görerek yasaklamıştır.¹⁹⁷

1.5.2. Tavaf

Cahiliye Araplarında tavaf olmazsa olmaz ibadetlerin başında gelmekteydi. İbadet edilen, kutsal olduğu kabul edilen bir nesne küçük bir taş veya put ya da Mekke, Necran, San’a, Me’rib ve Taif’teki Kâbelerden (kült merkezi) biri etrafında tavaf (saat yönü tersine) yapılırdı. Bu tavaf için bir başlangıç noktası belirlemeleri de onların tavaf anlayışı arasındaydı. Mekke Kâbe’sindeki kutsal bir nesnenin (hacer’ul-esved) bulunduğu yerden başlayarak belirli sayılarla dönme hareketi bu tavafa bir örnektir.¹⁹⁸ İbn’ül-Kelbi put ya da kutsal taşların etrafındaki dönüşü *ed-devâr*, Kâbe gibi beytlerin etrafındaki dönüşü ise *tavaf* olarak isimlendirmiştir.¹⁹⁹

Cahiliye Arapları Kâbe’yi tavaf ederken “Affet Allah’ım! Herkesi affet! Hiçbir kuluna acı verme” derlerdi. Kâbe’yi tavaf eden humslar haricindeki, bazı erkek veya kadınlar tavaflarını çıplak bir şekilde yaparlardı. Bu durum hums olanların da hoşuna gitmez ve onlara kıyafet verirlerdi. Eğer verilen kıyafeti beğenmez ve ödünç kıyafet de bulamazsa “Atalarımızı böyle bulduk, bize bunu Allah emretti” diyerek Kâbe’yi çıplak bir şekilde tavaf ederlerdi.²⁰⁰

¹⁹⁵ İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, s. 202; İbn’ül-Kelbi, **Esnâm**, s. 59.

¹⁹⁶ Olgun, **İbadet Tarihi**, s. 179.

¹⁹⁷ Bakara Suresi, 2/189.

¹⁹⁸ İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, s. 83; Muhammed Fatih Duman, İslam Öncesi Dönemde Kâbe’nin Paganizm (Put İnancı) ile İlişkisi, **Cahiliye Araplarının İlahları**, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 246.

¹⁹⁹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. VI, s. 283.

²⁰⁰ İbn İshak, **es-Sire**, s. 144.

Putperestlerin ritüellerine baktığımız da namaz, oruç, zekât, kurban ve hac gibi ibadetler Mekke toplumunda bilinen ibadet şekilleriydi. Hz. İbrahim'in dini zamanla değişerek bu bahsetmiş olduğumuz ibadetler putperest bir inançla yoğrularak farklı bir ibadet anlayışıyla karşımıza çıkmıştır. Bu ibadetler arasında en yaygın olanları ise hac ve kurbandı. Putları ziyaret edip onların başında kurban kesmek onların önemli bir ibadeti idi. Meşhur olan putları Menat, Lat, Uzza, Hübel, Naile ve İsaf'tır. Bunların dışında birçok put bulunmaktaydı ve onların etrafında tavaf yaparlardı. Kâbe de Araplar arasında en çok saygı duyulan mabetlerden biri olarak tavaf edilirdi.²⁰¹

Putlara tapma yaygınlaşmaya başlayınca putlara binalar yapıldı. Bu putların etrafında tavaf ederlerdi. Buralara gelemeyenler de beğendiği bir taşı koyup o putun niyetine o taşın etrafında tavaf etmekteydiler. Aynı zamanda bu put haneleri ziyaret ettikleri zaman deve ve diğer hayvanlardan putlara yaklaşmak için kurban keserlerdi.²⁰²

1.5.3. Telbiye

Putlara yapılan ibadetlerden bir başkası ise tavaf esnasında yapılan telbiyedir. Her kabile kendi putunun etrafında tavaf yaparken putu için geliştirilen telbiyeyi okurdu. Bir yandan telbiye ile Allah'ı birleyip sonrasında da putların yanına geçerlerdi. Kâbe'de de bu putların önünden geçerlerken aynı telbiyeyi tekrar ederlerdi.²⁰³ Örneğin Lat, Menat ve Uzza için "Lat hakkı için, Uzza hakkı için, onlar yüksek turnalardır. Onların şefaathine ümit bağlanabilir. Üçüncüleri olan Menat hakkı için" şeklinde telbiye getirirlerdi. İsaf ve Naile putları içinde şu şekilde telbiye getirirlerdi: "Çağrına cevap vererek sana geldik ey Allah, çağrına cevap vererek sana geldik. Senin ortağın yoktur. Bir tek ortağın vardır. Ona da sen egemensin o sana egemen değildir."²⁰⁴

²⁰¹ Cevad Ali, **Mufasssal**, c. VI, s. 60.

²⁰² İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, 83; Cevad Ali, **Mufasssal**, c. VI, s. 60.

²⁰³ İbn İshak, **es-Sire**, c. I, s. 167.

²⁰⁴ İbn Habîb, **Muhabber**, s. 311; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri" **Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı**, (ed. Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 23.

Müşrik Araplar Beytu'l-Harâm'ı haccederken kendi putlarının önünde saygıyla eğilerek dua eder ve telbiye okurlardı. Güneşe tapanlar ise putun bulunduğu tapınakta güneşin doğuşu, tam ortadaki hali (zevali) ve batışı sırasında günde üç defa ibadet ve dua ederlerdi. İslam'da bu üç vakitte ibadet edilmesi yasak ve kerahat vakti olarak belirlenmiştir.²⁰⁵

1.6. Kurban ve Adak

Kurban, ilahı bir şekilde etkilemek veya ilah ile kurbanı sunan kişi arasında yaklaşımcı bir bağ oluşturmak için bir şahsı, bir hayvanı veya bir objeyi bir ilaha adamaktır.²⁰⁶

Cahiliye döneminde kurban anlayışı, tanrı ve din telakkileriyle yakın irtibatlıdır. Cahiliye ibadetinin menşeyini her ne kadar Hz. İbrahim'e dayandırsak da yapılan tahrif ve ilaveler asıl formunu bozmuştur.

Cahiliye devri Araplarının kurban kestikleri putların başında İsaf ve Naile gelmekteydi. Şam ve Beni Amir arasında Buvane denilen yerde, bir put bulunuyordu. Kureyşliler senede bir kez bu putu tazim için yanına giderek ona kurbanlar adıyorlar, yanında tıraş oluyorlar ve bir gün akşama kadar orada itikâfa giriyorlardı.²⁰⁷

İslamiyet puta kurban kesmeyi ve onlara kesilmiş hayvan etlerinin yenmesini haram kılmıştır. Aynı zamanda Maide sûresinde geçen “*Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı. Çünkü bunlar doğru yoldan sapmaktır...*”²⁰⁸ ayeti cahiliye âdeti olan kanın da haram kılındığını belirtilmektedir.²⁰⁹ Çünkü cahiliye Arapları kanı bağırısağa

²⁰⁵ Cevad Ali, c. VI, s. 337.

²⁰⁶ Eric J. Sharpe, **Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram**, s. 44.

²⁰⁷ İbn Sa'd, **Tabakat**, c. I, s. 132.

²⁰⁸ Maide Suresi, 5/3.

²⁰⁹ Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Derviş Derveze, **et-Tefsîrû'l-Hadîs Tertîbü's-Suver Hasebü'n-Nüzul**, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. bsk., 2000, c. IX, s. 32.

doldurup, pişirerek yerlerdi.²¹⁰ Maide sûresindeki bu ayet nazil olduktan sonra Ebu Ümame bir rivayetinde şöyle demiştir: “Kavmimi Allah'a ve Rasûlüne davet etmek ve İslâm'ın hükümlerini anlatmak üzere Rasûlullah (s.a.v.) beni göndermişti. Ben de kavmime gittim. Bu sırada bize bir tas dolusu kan getirildi ve kavmim onu yemek üzere toplandı. Bana da; ey Sudey gel de ye, dediler. Ben ise; vay sizin halinize dedim. Ben, size bunu yasaklayan tarafından gönderildim, dedim. Allah bu konuda hüküm inzal etmiştir, dedim. Onlar, nedir bu hüküm? deyince, ben de bu ayeti okudum.”²¹¹

Kureyşliler her yıl Buvane denilen bir yerde, yanında kurban kesip, bayram yaptıkları Buvane isimli bir put bulunmaktaydı. Cahiliye devrinde Kâbe'nin etrafında 360 kadar dikili taş vardı. Araplar bu taşların yanında kurban keserler, kanını putlara sürerlerdi. Bunun yanında kabir başlarında da kurban kesmeleri ve cinlere de kurban kestikleri kaydedilmektedir. Ayrıca yeni doğan çocuk için kurban kesimi, ilk doğan hayvanın kurban edilmesi ve cömertlik yarışı için kurban kesme gibi ibadetleri de vardı.²¹²

Araplar kurban ettikleri hayvanları bir takım özelliklerine göre farklı şekillerde isimlendirmişlerdir. Bu isimlendirmenin yanı sıra belli zamanlarda kestikleri kurbanları bulunmaktaydı. Burada bu kurban çeşitlerinden bahsedilecektir.

1.6.1. Bahire, Saibe, Vesile, Hami,

Cahiliye Arapları mükellef tutulmadıkları halde kendi üzerlerine birtakım hayvanları haram kılmışlar ve onlardan hiçbir şekilde istifade etmemişlerdir. “*Allah, bahire, saibe, vesile ve ham diye bir şey kılmış değildir...*” buyrulurken Allah’a yapılan bir iftira olduğu dile getirilmiştir.²¹³ İslamiyet putlar adına kesilen ve putlar adına salınan hayvanlara dair yanlış ve batıl uygulamaları yermiştir. İslam bu tür uygulamaların Allah adına yapılmış iftiradan başka bir şey olmadığını belirtmiştir.

²¹⁰ Vecdi Akyüz, **Hac, Umre, Kurban**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2006, s. 168.

²¹¹ İbn Kesir, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, c. I, s. 15.

²¹² Ali Osman Ateş, **İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri**, s. 213-215.

²¹³ Maide Suresi 5/103

Bu şekilde ki hayvanlara da özelliklerine göre isimler vermişlerdir. Bu hayvanlardan birinci çeşidi *bahire*; yarmak, dilmek manasına gelir. Beş doğum yapıp, en sonuncu yavrusu erkek olunca devenin kulağını dilerler ve ona binmeyi, onu kesmeyi yasak sayarak onu putlar için salıp özgür bırakırlardı. İkincisi *saibe*; yeryüzünde akıp giden anlamına gelir. İsteddiği gibi dolaşsın diye salıverilen hayvandır. Herhangi bir hastalık ve sıkıntılı bir durumdan kurtulduktan sonra şükretmek için azad edilen devedir. On doğum yapıp hepsi dişi olan deveye de *saibe* denir. Üçüncüsü *vesile*; bir koyun doğurduğu zaman eğer erkek doğurursa bu yavru putların olurdu. Eğer doğan dişi ise kendilerinin olurdu. Hem erkek hem dişi ikiz olma durumlarında onlar “Bu kardeşine ulaştı” derler ve erkek yavru putlarına kurban edilmezdi. Bu durumda olan hayvanlara da *vesile* denmiştir.²¹⁴ Dördüncüsü ise *hami*; sulbünden fazlaca döl alınan ve artık yaşlanmış olan erkek deveye “sırtını korumuş” anlamında bu isim verilir. Hamiyi putlara adayarak serbest bırakır ve ölünceye kadar hiçbir iş gördürmezlerdi. Böyle bir deveye binilmesi, yük yüklenilmesi, tütünün kırılması haramdı.²¹⁵

Cahiliyede ahirete yönelik mükâfat ve ceza inançları olmadığı için putlara hediye ve kurbanlık sunulması tamamen dünya hayatına yönelik faydaları temin etmek amacıyla yapmışlardır.²¹⁶ İslam öncesi dönemde cahiliye Arapları putlarına adaklar adarlardı.

1.6.2. Atire (Recebiyye)

Cahiliye Arapları putlar için kurban keserler, hayvan boğazlarıydı, böylece onlara yaklaşırlardı, bununla birlikte Kâbe’nin üstünlüğünü hepsi tanırırlar ve hac, umre için ona giderlerdi. Taşlarının ve putlarının yanında kestikleri koyunlara *el-’atâ’ir* (boğazlanmış) adı verilip kurban kestikleri yere de *el-’itr*, (sunak) denirdi.²¹⁷

²¹⁴ Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, **Mefââtihü'l-Gayb**, Daru'l-Fikr, 1981, c. XII, s. 116.

²¹⁵ Muhammed Eroğlu, “Hami” **DİA**, c. XV, s. 457.

²¹⁶ Cevad Ali, **Mufasssal**, c. VI, s. 126.

²¹⁷ İbn’ül-Kelbi, **Esnâm**, s. 39.

Cahiliye Arapları aynı zamanda Fera dedikleri devenin ilk yavrusunu putlar için kesmekteydiler. Atire dedikleri hayvanı ise Recep ayında kesmekteydiler.²¹⁸ Recep ayında kesilen bu kurbanı aynı zamanda recebiyye de denilmekteydi.²¹⁹

1.6.3. İnsan Kurbanı

Kur'an'da Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmeye çalıştığı görülmektedir.²²⁰ Kaynaklar bu olayın bir benzerinin²²¹ Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib tarafından uygulandığını haber vermektedir. Abdulmuttalib zemzem kuyusunun kazılması esnasında karşılaşmış olduğu zorluklardan sonra eğer on tane oğlu olur ve kendisini koruyacak yaşa gelirlirse onlardan bir tanesini kurban etmeyi adanmıştır.²²² Abdulmuttalib'in on oğlu olunca bu adağını yerine getirmek için ok çekmiştir. Çekilen bu ok Hz. Peygamber'in babası Abdullah'a çıkmıştır. Abdullah bunun üzerine İsaf ve Naile putlarının yanına kurban edilmek üzere götürüldüğünde Kureyşliler, Abdulmuttalib'e engel olmuş ve Hicaz'daki bir kâhine danışmasını söylemişlerdir. Kâhinin tavsiyesiyle Abdullah ve develer arasında kura çekilmiştir. Bu kur'a sonucu Abdullah'ın yerine 100 deve kurban edilerek çözüme ulaşmışlardır.²²³

Bu olay cahiliye döneminde insanların da kurban edilme durumunu ortaya koymaktadır. Ancak, İslam insanın kurban edilmesini, insanın öldürülmesini kat'i suretle yasaklamıştır.²²⁴

Bu saydığımız kurban çeşitlerinin yanı sıra cahiliye Arapları ölüyü kabre koyduktan sonra kabrin yanında bir sığır, koyun veya bir deve keser, bu uygulamaya da akr denilirdi. İslam'la birlikte bu uygulama nehyedilmiştir.²²⁵

²¹⁸ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn, Kahire, Dârü'l-Hadis, 1995, c. 6, s. 538; Buhari, Akika, 3.

²¹⁹ Halit Ünal, "Atire", **DİA**, c. IV, s. 79, 80.

²²⁰ Saffat Suresi, 37/101-104.

²²¹ Burada kastedilen benzerlik insan kurban edilmesi hususudur.

²²² İbn Sa'd, **Tabakat**, c. I, s. 69.

²²³ İbn İshak, **es-Sire**, s. 86; İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, s. 154,155; Ali Osman Ateş, **İslam'a Göre Cahiliye ve Ehli Kitab Örf ve Adetleri**, s. 212.

²²⁴ En'am Suresi, 6/151.

²²⁵ Ebu Davud, Cenaiz, 74.

1.7. Zekât

Cahiliye Arapları için cömertlik ve misafirperverlik en önemli özelliklerden biridir. O kadar ki, zengin olsun, fakir olsun, bedevisiyle hadarisiyle her Arap gücü yettiği kadarıyla misafirlerine ikram etmeyi bir şeref olarak kabul etmişler, bununla da gurur duymuşlardır. Bu durum coğrafi şartların ortaya çıkardığı bir zorunluluktur. Zira çölde yolculuk yapan biri için, misafirperver bir çadır sahibinden başka sığınacak bir yeri yoktur. Çöldeki bu misafirperverlik ve ev sahipliği, sosyal ve ticari hayatın devamlılığı için büyük önem taşıymaktaydı.²²⁶

Cahiliye dönemi Araplarında, bir ibadet çeşidi olarak zekât mefhumuna bakacak olursak, Cahiliye Arapları malın belli bir miktarını fakirlere verme biçimindeki sadakaya zekât diyor ve bunu yapanların ruhen temizleneceğine inanıyorlardı. Cahiliye döneminde zekât bir erdem olmaktan öteye geçmemiştir. Yani fakirlere ve muhtaçlara yardım etmek övülen bir niteliktir.²²⁷ İslam ise bütün bu hususları bir düzene sokarak, gereken nizamı koymuştur.

İslam Öncesi Cahiliye Arapları hasat dönemlerinde ürünlerinin bir kısmını Allah için bir kısmını da putları adına uygun gördükleri yere dağıtırlardı.²²⁸

Kur'an-ı Kerim, ilk muhatapları Arapların anlayacağı bir üslupta nazil olmuştur. Mekke'de inen ayetlere bakıldığında zekât verenlerden övgü ifadeleriyle bahsedilmektedir. Bu demek oluyor ki vahye ilk muhatap olan Araplar, bu hususa yabancı değillerdi. Kur'an Arapların güzel geleneklerini kaldırmamış, bilakis emretmiş ve kötü geleneklerini yasaklayıp kaldırmıştır.²²⁹

1.8. Diğer İbadet Şekilleri

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Cahiliye Arabına göre put, Allah ile kullar arasında bir aracıydı. Dolayısıyla putun memnun edilmesi gerekiyordu. Bu

²²⁶ Cevad Ali, **Mufasssal**, c. IV, s. 575

²²⁷ Soysaldı, **İslam Öncesi Mekke Toplumunda Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları**, İstanbul, (Sempozyum; **Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu**), 2011, s. 153.

²²⁸ Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", **Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı**, s. 23.

²²⁹ Mehmet Soysaldı, **Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi**, Ankara, 1997, TDV. Yay., s. 138.

memnuniyetin en önemli aracı ise değişik şekillerde ve zamanlarda hediye takdim etmektir. Öncelikle hediye takdim etmeyi düşünen zat, bir derdi veya kederi varsa putuna gelerek, sadine hediyesini takdim ederdi. Hediyesi aracılığıyla putundan talepte bulunur, fal oklarından istediği karar çıkmamışsa bu kararın değişmesi için ertesi gün veya makul bir zaman sonra, daha güzel ve daha göz alıcı başka bir hediye ile yeniden gelir, tanrısının kararını sorardı. Kararı değişinceye kadar bunu tekrar ederdi.²³⁰

Aynı zamanda insan kurbanı başlığı altında öncede belirttiğimiz gibi müşrik Araplar putlara adak da adarlardı. Mekkeli bir şahsın Hübel putunun önünde durup, “Ey Hübel! Eğer sen bana bir çocuk verirsen, ben onu sana bağışlayacağım” demesi bir taraftan bu geleneğin varlığına işaret ederken; diğer taraftan Mekkeli ailelerin kendi çocuklarını Hübel’e hizmete adanmaları onun etrafında bir müessesenin oluştuğunu da akla getirmektedir.²³¹

2. İslam Öncesi Hz. Muhammed’in İbadeti

Hız. Muhammed, İslam öncesi dönemde Kureşliler nezdinde sıradan bir insan olarak görülmekteydi. Onlara göre sadece kâhinler, cinlerle irtibat kurabilirler ve onlar vasıtasıyla gâipten haberdar olabilirlerdi. Hız. Muhammed’in ise böyle bir vasfı bulunmamaktadır. Bu nedenle risaletini açıkladığı zaman müşrikler peygamberliği ona yakıştıramamışlardır. Onunla alay ederek "Bu mu Allah'ın resul olarak gönderdiği adam!"²³² demişlerdir. Daha da ileri giderek “İlâhî uyarı içimizden ona mı indirildi şimdi!”²³³ diye itiraz etmişlerdir.²³⁴

Hız. Muhammed (sav) İslam öncesinde cahiliye toplumunda yaygın olan ahlaki çöküntü ve aşırılıklardan uzak bir hayat geçirmiştir. Toplum içerisinde

²³⁰ İbn Habîb, **Muhabber**, s. 319; Söylemez, “**Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri**”, Mîlel ve Nihal İnânc, Kùltür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi 1, (İstanbul: Haziran 2014), 11: 19-24.

²³¹ Söylemez, **a.g.e.**, s. 23.

²³² Furkan Suresi, 25/41.

²³³ Sa'd Suresi, 38/8.

²³⁴ İsrâfil Balcı, **Peygamberlik Öncesi Hız. Muhammed**, Ankara, Ankara Okulu, 2014, s. 291.

alçakgönüllü ve güvenilirliği ile ön planda olan bir şahsiyetti. Şunu hemen belirtelim ki Hz. Muhammed (sav)’in cahiliye toplumunda yer alan aşırılıklara karışmaması, güvenilir, dürüst ve güzel ahlaklı olarak tanınması sadece O’na özgü bir durum değildir. Toplum içinde putperest olmayan, içki içmeyen veya dürüstlüğü ile tanınan Hanif olan kimselerde bulunmaktadır.²³⁵ Hz. Muhammed İslam öncesi hayatında insanlar arasında “el-Emin” lakabı ile anılmıştır. İslam öncesi dönemde genç yaşta “Hilfu’l-Fudûl” adında bir cemiyetin mensubu olarak zulmün karşısında durarak mazlumun yanında yer almıştır.²³⁶

Hz. Muhammed (sav)’in İslam öncesi hayatına dair bilgiler oldukça kısıtlıdır. Hatta Hz. Muhammed (sav)’in Mekke dönemine dair bilgiler, Medine’de geçen hayatına dair ulaşılan bilgilere kıyasla azdır. Medine dönemi hakkında gün gün tespit etmek mümkünken, Mekke yaşantısı için bunu söylememiz zordur.

İslam öncesi Kâbe’nin tamir edilmesi ve Hacerü’l-Esved’in yerine konulmasından sonra Hz. Peygamber Allah hakkında düşünmeye, O’na nasıl iman ve ibadet edileceğini araştırmaya koyulmuştur. Mekkelilerin ve diğer Arap kabilelerinin putlarına hiçbir zaman ilgi göstermemiştir.²³⁷ Hz. Muhammed (sav) Kâbe hakemliğinden sonra risalet gelmeden evvel otuz beş yaş civarında bir uzlet hayatına girmiştir. Toplumun içinde bulunduğu durumdan rahatsız olup bir arayışa girerek Hira’da tefekküre dalmıştır. O dönem içerisinde Kureyşliler arasında Hira’ya çıkıp tahannüs yapanlar bulunmaktaydı. Hira’da Ramazan ayından, Şevval girene kadar bir ay süren bir itikâf halinde kalarak toplumdan uzaklaşırlardı. Hira’da geçen bir ayın sonunda oradan dönen insanlar, Hz. Muhammed (sav) de dâhil olmak üzere Kâbe’yi yedi defa tavaf etmeden eve girmezlerdi.²³⁸

Hz. Peygamber’in risalet öncesi tam olarak nasıl bir ibadet içinde olduğuna dair net bilgiler olmasa da O’nun bir arayış içinde olduğu görülmektedir. Zira Kur’an’da yer alan “*Yemin olsun, kuşluk vaktine; Kararıp sakinleştiğinde geceye ki; Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı. Elbette işin sonu senin için öncesinden*

²³⁵ İsrail Balcı, **a.g.e.**, s. 301.

²³⁶ Süheylî, **er-Ravdu’l-Unuf**, c. I, s. 242.

²³⁷ Casim Avcı, **Muhammedü’l-Emin**, s. 135.

²³⁸ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, c. I, s. 116.

daha hayırlı olacaktır. Rabbin sana mutlaka lütuflarda bulunacak, sen de memnun olacaksın. O seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni yol bilmez halde bulup yol göstermedi mi? Ve seni yoksul bulup zengin etmedi mi? O halde sakın yetimi ezme! El açıp isteyen de sakın boş çevirme! Rabbinin lütuflarını şükranla an.”²³⁹ ayetlerinin yer almış olduğu Duha Sûresi bu duruma ışık tutmaktadır. İşte bu ayetle birlikte Hz. Muhammed’in (sav) düşünceli, mütereddid, toplumun kurtuluşu için ne yapılacağını bilemez durumuna işaret edilmiştir.²⁴⁰ Hz. Muhammed (sav) hiçbir puta secde etmeyerek toplumun içinde bulunduğu halden dolayı dertlenmiştir.²⁴¹ Bu arayışı Hz. Muhammed (sav)’i Hira’da inzivaya yönlendirmiştir.

Ancak Hz. Muhammed (sav) ve diğerlerinin Hira’da nasıl bir ibadet halinde olduklarına dair kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi yer almamaktadır. Hz. Aişe’den gelen rivayette yer aldığı üzere Hz. Muhammed’e (sav) vahiy gelmeden evvel yalnızlık sevdirelmiş ve Ramazan ayı boyunca bir ay süreyle tahannüs halinde Hira mağarasında kalmıştır.²⁴² Rivayette yer alan Tahannüs kelimesinin etimolojisi karanlık olmakla beraber birtakım zühdi hareketler manasına geldiği muhtemeldir. Hatta İzutsu, tahannüsü tanımlarken namazın İslam’dan önceki şekli olarak kabul ettiğini söylemiştir.²⁴³ Hz. Muhammed, Ramazan ayında tahannüs halinde olduğu bir gün Hira’da ilk vahye muhatap olmuştur.²⁴⁴

²³⁹ Duha Suresi, 93/1-11.

²⁴⁰ Süleyman Ateş, **Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri**, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, c. X, s. 510.

²⁴¹ Elmalılı, **Hak Dini Kur’an Dili**, c.9, s. 280.

²⁴² Buhari, *Bed’ul Vahy*, I.

²⁴³ İzutsu, **Kur’an’da Allah ve İnsan**, s. 140.

²⁴⁴ İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, s. 235.

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKE DÖNEMİNDE MÜSLÜMANLARDA İBADET

İslam öncesi Arap toplumu, Allah’a inanmakla birlikte putları Allah’a ortak koşuyorlardı. Bunu da putları Allah’a yaklaşmak için vesile edindiklerini söylüyorlardı. Daha önce de bahsedildiği gibi Arap toplumunda unutulmaya yüz tutmuş Hz. İbrahim’in dinin esintileri görülmekteydi. Hz. İbrahim’in dini toplum içerisinde farklı allarla karşımıza çıkmaktaydı. Putperest inanç yapısı yaygın olan cahiliye toplumunda birtakım ibadetler de yer almaktaydı. Cahiliye toplumu içerisinde de putperestliğin yaygın olması ile birlikte ibadetlerde putlar etrafında şekillenmekteydi.

İslam öncesi Arap toplumunun akidesi şirk olduğu gibi ibadetleri de şirk üzere idi. Birçok kimsenin evinde bir put bulunur ve girip çıkanlar tarafından bu puta tazim olunurdu. Üstelik Harem-i Şerife girenler de Kâbe’yi tavaf ettikten sonra putlara mesh ederlerdi.²⁴⁵

Cahiliyede her evde kendisine ibadet edilen putlar bulunmaktaydı. Örneğin birisi yolculuğa çıkacağı zaman en son elini puta sürer ve araya başka bir şey girmeden bineğine binip yolculuğa başlar ve yolculuğundan döndüğü zaman ailesiyle buluşmadan evvel yine bu puta elini sürerdi.²⁴⁶ Evlerde bulunan bu ilah gibi olan putlar Arap toplumundaki tevhid inancını ortadan kaldırmıştır. Çok sayıda ilahın varlığı inancı tek bir Allah’ın yeterli olmayacağı düşüncesini doğurmuştur. Sâd Sûresi Arapların şaşkınlıklarını açık bir şekilde beyan etmektedir.²⁴⁷

Mekke döneminde, İslam’ın Hz. Muhammed (sav)’e tevdi edildiği dönemde Arap toplumu tam bir ahlâkî çöküntü içindeydi. Putlara tapmanın ötesinde insanlar, hurafe ve batıl inançlarla iç içe yaşamakta ve neredeyse bütün hayatlarına sihirbazlar

²⁴⁵ Tahir Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 22.

²⁴⁶ Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has’amî es-Süheyli el-Mâlekî, **er-Ravdu’l-Unuf**, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ty., c. I, s. 173.

²⁴⁷ Sad Suresi, 38/4-5. “Kâfirler, kendilerine içlerinden bir uyarıcının gelmesine şaştlar ve şöyle dediler: “Bu yalancı bir sihirbazdır.” İlahları bir tek ilah mı yaptı? Gerçekten bu çok tuhaf bir şey!”

ve falcılar yön veriyordu.²⁴⁸ Hz. Muhammed (sav), şirk unsurlarıyla dolu toplum içerisinde putlardan uzak durmuş ve atalarının inandığı yaşantı içinde bulunmamıştır. Hz. Muhammed (sav) daha risalet gelmeden evvel her sene bir ay Hira'ya çıkıp orada ibadetle meşgul olurdu. Cahiliye döneminde Kureyşlilerin bir kısmı da, bu şekilde ibadeti adet haline getirmişti. Hz. Muhammed (sav) kendisine gelen düşküne yemek yedirirdi. Hira'daki ibadetini tamamladıktan sonra, Kâbe'yi tavaf etmeden evine girmezdi.²⁴⁹ Hz. Peygamber'e ilk inen ayetlerde, Hira'da bulunduğu bir gün de gerçekleşmiştir.

Allah Rasûlü'ne ilk vahyin sadık rüya ile başladığı Zühri'de Hz. Aişe'den rivayetle bahsedilmektedir.²⁵⁰ *“Allah Resulüne ilk vahiy başlangıcı uykuda sâdik rüyâ görmekle olmuştur. Hiçbir rüya görmezdi ki sabah aydınlığı gibi açık ve âşikâr zuhûr etmesin! Ondan sonra kalbine yalnızlık muhabbeti ilka olundu. Artık Hirâ dağındaki mağara içinde halvete çekilip orada ehlinin yanına gelinceye kadar adedi muayyen günlerde ibadet ederdi. O günler için yanına azık da alırdı. Sonra Hz. Hatice'nin yanına dönüp bir o kadar zaman için yine azık tedarik ederdi. Nihâyet Rasûlullâh (s.a.v)'e bir gün Hira Mağarası'nda bulunduğu sırada vahiy geldi. Şöyle ki Ona Melek gelip “Oku!” dedi. Allah Rasülü de “Ben okuma bilmem!” cevabını verdi. Melek beni alıp takatim kesilinceye kadar sıktı. Sonra beni bırakıp yine “Oku!” dedi. Ben de ona “Okuma bilmem!” dedim. Yine beni alıp üçüncü defa takatim kesilinceye kadar sıktı. Sonra beni bırakıp yine “Oku!” dedi.”²⁵¹ Bu şekilde vahiy Alak Sûresinin ilk beş ayetleriyle “Yaratan rabbinin adıyla oku! O, insanı alaktan (asılıp tutunan zigottan) yaratmıştır. Oku! Kalemle (yazmayı) öğreten, (böylece) insana bilmediğini bildiren Rabbin sonsuz kerem sahibidir.”²⁵² Allah Rasûlüne ilk vahiy, Ramazan ayında kırk yaşında inmeye başlamıştır.²⁵³*

Hira mağarasında inen ilk ayetler sonrasında Hz. Muhammed (sav) evine döndüğü zaman başına gelen hadiseyi, hanımı Hz. Hatice'ye (r.anha) anlatmış ve

²⁴⁸ Osman Cilacı, **Günümüz Dünya Dinleri**, s. 98.

²⁴⁹ İbn İshak, **es-Sire**, s. 168; İbn Kesir, **el-Bidaye**, c. 4, s. 6.

²⁵⁰ Bkz. İbn İshak, **Es-Sire**, c. I, s. 176; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşraf**, c. I, s. 115; İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, s. 234.

²⁵¹ Buhari, Tefsir, 96; Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zühri, **el-Megazi'n-Nebeviyye**, thk. Süheyl Zekkar, Dımaşk, Dârü'l-Fıkr, 1981, s. 43.

²⁵² Alak Suresi 96/1-5

²⁵³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşraf**, c. I, s. 115.

“Beni ört” diyerek o andaki korkusunu anlatmaya çalışmıştır. Hz. Peygamber’i bu halde gören Hz. Hatice, onu şu sözlerle teskin etmeye çalışmıştır: “*Yemin ederim ki Allah seni asla utandırıp üzmez. Çünkü sen akrabanı gözetirsin, doğru konuşursun, işini görmekten âciz kimselerin elinden tutarsın, yoksulların ihtiyacını giderirsin, misafirleri ağırlarsın, haksızlığa uğrayan kimselere yardım edersin*”²⁵⁴ Hz. Hatice, bu sözlerin ardından İslam’la şereflenerek, Hz. Muhammed (sav)’e iman ettiğini söyleyen ilk kişidir. Böylece İslam’ın ilk muhatapları olan Mekke’de yaşayan halk açısından yeni bir süreç başlamış oldu.

Hz Peygamber üç yıl süren gizli davetten sonra dördüncü sene İslam’ı açıktan anlatmaya başlamış ve bu daveti yaparken Arapların hac zamanlarını kollayarak onlara İslam’ı anlatmaya çalışmıştır. Allah Rasûlü (sav), hacıları Ukaz, Mecenne ve Zilmecaz’da kaldıkları yerlerde tebliğde bulunuyordu.²⁵⁵

Kur’an’da ع ب د “a-b-d” kökünden kelimeler toplam iki yüz yetmiş beş yerde geçmekte olup farklı manalara gelmektedir. Kulluk yapmak, ibadet etmek, tapmak bu anlamların başındadır. Birçok ayette bu anlama gelen عبد “abede”, عَبدْتُ “abedtüm”, عَبدْنَا “abedna”, عَبدَ “a’büdü(e)”, تَعَبَدَ “ta’büdü”, تَعَبَدُونَ “ta’büdüne”, يَعْبُدُ “ya’büdü”, يَعْبُدُونَ “ya’büdüne”, نَعْبُدُ “na’büdü(e)” fiilleri ile اَعْبُدُوا “u’büd”, اَعْبُدُوا “u’büdü”, تَعَبُدُوا “ta’büdü” ve تَعَبُدُوا “ta’büdü” emir kalıpları bulunmaktadır. Edilgen fiil olan يُعْبَدُونَ “yu’bedüne” ise “ibadet edilmek, kulluk yapmak” demektir. Bu fiiller Allah Teâlâ’ya yönelik bir çabayı gösteriyorsa “ibadet etmek, kulluk yapmak”, O’nun dışındakilere yönelikse “tapmak, putperestlik yapmak” şeklinde anlaşılmalıdır.²⁵⁶

İbadet iki kısma ayrılır. Birincisi “عِبَادَةٌ بِالتَّسْخِيرِ” teshîr ibadeti: yaşlanmak, eskimek, sonlu olmak gibi her yaratığın tabi olduğu yasa; diğeri “عِبَادَةٌ بِالِاخْتِيَارِ” seçimli ibadettir ki bu, akıl sahibi varlıklara özgüdür: “*Rabbinize ibadet edin*”,

²⁵⁴ Buhari, Bed’ul-vahy 3

²⁵⁵ Elnure Azizova, “Zilmecaz”, **DiA**, c. XLIV, s. 570.

²⁵⁶ Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-Misrî, **el-Mu‘cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-‘Kur’âni’l-Kerîm**, Kahire, Dâru’l-Kütübü’l-Misriyye, 1945, s. 441; Mehmet Okuyan, **Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü**, İstanbul, 2015, s. 559-560.

"Allah'a ibadet edin" emirleri, akıl sahiplerine yönelik emirlerdir.²⁵⁷ Allah'a kul olan kişi, yapmış olduğu ibadetlerin bilincinde olarak yapar ya da yapmaz. İnsan ve cinler dışındaki diğer varlıklar ise Allah'a seçmeksizin ibadet halindedirler. Her bir canlı kendi lisanıyla Allah'ı zikreder.²⁵⁸

İbadet, İslam'ın şartlarını içinde barındırmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber bir hadiste şöyle buyurur: "İslam beş temel üzerine kurulmuştur. Allah'tan başka ibadet olunacak İlah bulunmadığına, Muhammed (sav)'in O'nun kulu ve Rasulü olduğuna şehadet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek ve oruç tutmaktır."²⁵⁹ Hz. Peygamberin bu hadisinde buyurduğu üzere saymış olduğu bu şartlar hepsi içinde birer niyete bağlı olup Allah'a yaklaştıran ibadetlerdir. Aynı zamanda içinde itaati barındırmaktadır.

İbadetin şer'i anlamı, niyete bağlı olarak yapılmasında sevap olan ve yüce Allah'a yaklaşmayı ifade eden özel itaattir. İtaat, niyete bağlı olsun olmasın ve kimin için yapıldığı bilinsin bilinmesin, yapılması hayırlı olan ameli yapmaktır. Bundan dolayı her ibadet, Allah'a bir yaklaşma ve her yaklaşma bir itaattir. Fakat her itaat yaklaşma sayılmaz ve her yaklaşma ibadet olmaz. Mesela Allah'ı tanımak için düşünmek bir itaattir. Fakat kendisine yaklaşmak istenilen Yüce Allah, düşünce durumunda henüz tanınmış olmadığından bu düşünce bir yaklaşma değildir. Ve niyete bağlı olmadığından ibadette olarak kabul edilmez. Kur'an okumak, ihtiyaç sahiplerine yardım etmek, sadaka vermek, vakıf yapmak, köle azat etmek ve benzeri şeyler niyete bağlı olmayan ameller hem yakınlık hem itaattir, ibadet değildir. Fakat namaz, oruç, zekât, hac ve cihad gibi yapılmasında niyet şart olan ameller hem ibadet, hem yakınlık ve hem itaattirler.²⁶⁰ İslam dininde ibadetler yapılırken bazı asgari ölçüler konulmuşken üst sınır için bir ölçü bulunmamaktadır. İbadetlerdeki asgari ölçüden sonrası mümin kişinin ibadette mutmain olduğu aşamadır.

²⁵⁷ Ali Fehmi Nüzehi, **Kelimâtun Kur'âniyye bi-Meânin Muhtelifa**, İskenderiye, Dârü'l-Kayyime; Dârü'l-Îmân, 2014, s. 512; Süleyman Ateş, İbadet, **Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 13, 14, 15, 1999, s. 56,

²⁵⁸ İsra Suresi 17/44 ; "Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tesbih ederler. Her şey O'nu hamd ile tesbih eder. Ancak, siz onların tesbihlerini anlamazsınız. O, halîm'dir, çok bağışlayandır. "

²⁵⁹ Buharî, İman, 2; Tirmizi, İman, 3.

²⁶⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, İstanbul, Azim Dağıtım; İstanbul 1992, c. I, s. 102.

İbadet, itaat ve boyun eğmek gibi kelimelerin hepsi birbirine yakın anlamda olan kelimelerdir. Yapılan bir itaat ister Allah’a olsun ister başkasına, kendisinden daha fazla boyun eğilmesi mümkün olmayan her itaat ve boyun eğiş bir ibadettir. Allah’a itaat ve O’na boyun eğiş şeklinde yapılan her itaat ibadettir. İbadet, insana hayat, akıl, fikir, göz ve kulak gibi çeşitli nimetler veren Allah’tan başkasına yapılması caiz olmayan bir itaat ve boyun eğiştir.²⁶¹

Ayette buyrulan “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”²⁶² lafızları bütün akıl sahibi varlıkların yaratılmasındaki temel amacın onların Allah’ın varlığını tanımaları ve bundan dolayı kendi varoluşlarını bilinçli olarak O’nun iradesi ve planı ile uyumlu hale getirme isteği duymalarını ifade eder. Yeryüzü ve içindeki her şey insanın emrine verilmiştir; ama insan bunları dilediği gibi tasarruf etme yetkisine sahip değildir. Çünkü insan yeryüzüne halife olarak gönderilmiş ve amacı Allah’ın emir ve yasaklarına mutlak manada itaat etmek yani ibadettir. Bu âlemdeki her şey, kendi dilinde kulluk görevi olan ibadeti, kendi sistemleri içinde yerine getirmektedirler.²⁶³

İnsanlar yüce bir kudrete her zaman ibadet etme ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyaç ilk insan, ilk peygamber Hz. Âdem’den bu yana hep böyle süre gelmiştir.²⁶⁴

İbadet, bir anlamda Allah’a duyulan muhabbetin bir göstergesidir. Kul ibadetlerini yaparken itaat, boyun eğme ve bunun yanında sevgiyle birlikte yaptığı zaman asıl gayeye vâsıl olur. Aslında ortaya çıkan itaat, bir sevgidir. İnsanda sevgi, maddî olanı sevmekle başlar, manevi olanı sevmekle kemale ulaşır; kendini ve kendine ait olanları sevmekle başlar, kendisinin dışındakileri, doğadaki güzellikleri ve nihayet bütün bu güzelliklerin yaratıcısı olan Allah’ı sevmekle birlikte kemale ulaşır. İslâm düşüncesinde var olan hakiki sevgi ise Allah sevgisidir.²⁶⁵ Allah Teâlâ

²⁶¹ Yusuf el-Kardâvî, **İslam’da İbadet Mefhumu**, trc. Hüsameddin Cemal, İstanbul, Nida Yayıncılık, 2014, s. 41.

²⁶² Zariyat Suresi, 51/56

²⁶³ Cemil Oruç, **Kur’an-ı Kerim Açısından İbadetlerin İnsan Davranışlarına Etkisi**, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Elazığ, 2005, s. 76.

²⁶⁴ Enbiya Suresi, 21/25. “Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, “Şüphesiz, benden başka hiçbir ilah yoktur. Öyleyse bana ibadet edin” diye vahy etmişizdir.”

²⁶⁵ DİB, **Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri**, Ankara, 2007, c. 2, s. 743.

bir insana her şeyden daha sevgili olmalı ve ondan başkasına boyun eğmemelidir. Çünkü Allah sevgisinden başka diğer bütün sevgiler boş ve batıldır. Hepsi birer bu dünyanın sınavıdır. İnsan Allah Teâlâ'yı öyle sevmeli ki bu sevginin önüne hiçbir sevgi geçmemelidir.”²⁶⁶

İslam'da ibadet ederken kalp temizliğine büyük önem verilmiştir. Zira Peygamberimiz yapılan ibadetlerin Allah'ı görürcesine samimi bir duyguyla yapılmasını tavsiye etmiştir; “İhsan, görür gibi Allah'a ibadet etmendir. Zira sen O'nu görmüyorsan da O seni görüyor.”²⁶⁷

Kul olan kişi Allah'ın emrettiği ve peygamberlerinin uymaya davet ettiği emir ve yasaklara, helal ve haram gibi hükümlere uymak.²⁶⁸ Bu, ibadetin Allah'a itaat ve boyun eğişi unsurunu temsil eden tarafıdır. Allah'ın emrine teslim olmayı kabul etmeyen, O'nun gösterdiği yoldan gitmeyen ve O'nun hükümlerine, emir ve yasaklarına boyun eğmekten imtina eden, kibirlenen bir kimse, kendisini yaratanın, yaşatanın ve rızıklandırmanın Allah olduğunu kabul etse bile, Kur'an böyle bir kimseyi Allah'a ibadet eden bir kul olarak kabul etmiyor. Çünkü cahiliye devrinde yaşayan müşrikler de bunu kabul ediyordu. Fakat Kur'an-ı Kerim hiçbir zaman onları ne mü'min, ne de Allah ibadet eden kullar olarak vasıflandırmıştır.²⁶⁹

Allah Teâlâ'yı ilah kabul edip sıkıntı ve musibet anında O'na boyun eğerek kendisinden yardım istemek ibadet etmek ve kul olmak için yeterli değildir. Ancak her zaman, her yerde O'na kul olmak, itaat etmek ve emirlerini yerine getirmekle olur. Çünkü etrafımızda her ne kadar büyük ve hayranlık duyduğumuz şey varsa onların mutlak sahibi, yaratanı Allah'tır.²⁷⁰

²⁶⁶ Tevbe Suresi, 9/24: “De ki: “Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz bir ticâret ve beğendiğiniz meskenler size Allah'tan, peygamberinden ve onun yolunda cihattan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah fasık topluluğu doğru yola erdirmez.”

²⁶⁷ Buhari, İman, 37; Tirmizi, İman, 4.

²⁶⁸ A'raf Suresi, 7/158.

²⁶⁹ Kardâvî, **İslam'da İbadet Mefhumu**, s. 47.

²⁷⁰ Tevbe Suresi, 9/116 “Şüphesiz göklerin ve yerin hükümlerini yalnız Allah'ındır. O diriltir ve öldürür. Sizin için Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır.”; Yunus Suresi, 10/3: “Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan, sonra da Arş'a kurulup işleri yerli yerince düzene koyan Allah'tır. O'nun izni olmaksızın, hiç kimse şefaatçi olamaz. İşte o, Rabbiniz Allah'tır. O halde O'na kulluk edin. Hâlâ düşünmüyor musunuz?”

Ayetlerden de anlaşıldığı üzere İslam dinine göre kulluk Allah'ın emridir ve sadece O'na kulluk edilir.²⁷¹ Allah'tan başkasına yapılan kulluk Kur'an'ın tabiriyle bir cahilliktir.²⁷²

1.1. Namaz

Salat kelimesinin sözlük anlamına dair diğer bölümde teferruatlı bir tarama yapıldı. Şunu belirtmek gerekir ki birçok ayette geçen salat kavramı ve türevlerine genellikle diğer anlamları düşünmeden namaz anlamı yüklenmiştir. Ancak salat ve türevlerinin geçtiği ayetler incelendiğinde, mezkûr kavramın sadece namaz ibadeti için kullanılmadığını görüyoruz.²⁷³ Örneğin; beş vakit namaz²⁷⁴, namaz kılınan yer²⁷⁵, ikindi namazı²⁷⁶, cenaze namazı²⁷⁷, dua anlamında²⁷⁸, din anlamında²⁷⁹, kıraat anlamında²⁸⁰, rahmet ve istiğfar²⁸¹, bağışlanma²⁸², kenais (kilise)²⁸³ ve Cuma namazı²⁸⁴ anlamları da vardır.²⁸⁵

Salât kelimesi, kullar tarafından Allah'a yapıldığı zaman ibadet anlamına gelmekle birlikte, Allah'ın kullarına karşı yaptığı *salât* ise; onların kusur, hata ve günahlarını affetmesi, onlara dünya ve ahirette merhametiyle ve sevgisiyle muamelede bulunması anlamına gelir.²⁸⁶ Yine Kuran'da geçtiği üzere *salât* melekler ve insanlardan (mü'min kullar) olduğu zaman *salâtın* anlamı ise; dua etmeleri ve günahlarının bağışlanmasını dilemeleri demektir.²⁸⁷ *Salât*, kuş ve güvercinler

²⁷¹ Fatıha Suresi, 1/5.

²⁷² Zümer Suresi, 39/64.

²⁷³ İsrâfil Balcı, **Hiz. Peygamber ve Namaz**, Ankara, Ankara Okulu Yay., 5. bsk., 2017, s. 27.

²⁷⁴ Bakara Suresi, 2/3.

²⁷⁵ Nisa Suresi, 4/43.

²⁷⁶ Maide Suresi, 5/106.

²⁷⁷ Tevbe Suresi, 9/84.

²⁷⁸ Tevbe Suresi, 9/103.

²⁷⁹ Hud Suresi, 11/87.

²⁸⁰ İsra Suresi, 17/11.

²⁸¹ Ahzab Suresi, 33/56.

²⁸² Bakara Suresi, 2/157.

²⁸³ Hacc Suresi, 22/40.

²⁸⁴ Cuma Suresi, 62/9.

²⁸⁵ Nüzehi, **Kelimatun Kur'aniyye**, s. 468.

²⁸⁶ Bakara Suresi 2/157 “أُولَٰئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ”

²⁸⁷ Ahzab Suresi 33/56 “إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا”

tarafından yapıldığında ise; tesbih anlamına gelir. İnsanın ölüye *salat*ından kastedilen mana ise dua demektir.²⁸⁸

Belirli ibadete mahsus olan *salât* sözcüğünün aslı dua, tebrik ve yüceltmektir.²⁸⁹ *Salat*ın dua manasında kullanıldığına dair el-A'şa bir beyitle şöyle ifade etmektedir;

وَقَابَلَهَا الرِّيحُ فِي دَنِّهَا وَصَلَى عَلَى دَنِّهَا وَارْتَسَمَ

“Rüzgâr adamın testisini kırmak istedi de adam onun testisi için dua etti.”
Başka bir beytinde de şöyle demiştir:

عَلَيْكَ مِثْلُ الَّذِي صَلَّيْتَ فَاغْتَمِضِي نَوْمًا فَإِنَّ لَجَنِبِ الْمَرْءِ مُضْطَجِعًا

“Sana düşen, önceden olduğu gibi dua edip uykuya yatmandır. Çünkü kişinin yanında yatılıp sığınılacak bir yer vardır.”²⁹⁰

Şer’i anlamda ise namaz, tekbirle başlayıp selamla biten içinde belli dualar ve ayetlerin okunduğu, kendine münhasır hareketleri olan, belirli vakitler²⁹¹ içerisinde eda edilen bir ibadettir.

İbadet ancak anlamına uygun bir niyetle yerine getirilirse bir anlamı olur. Salât mana olarak dua demektir. Fakat bu dua niyet ve vakit içerisinde yapılırsa belirli dua ve hareketlerle yapılırsa salat (namaz) olur. Çünkü namazdaki sözlü rükûnlar, kelimeler duadan çok farklıdır. Namazda okunan dualar bir dini merasim halinde kullanılır. Burada kullanılan bütün kelimelerin namazın gereği olan dini bir yanı vardır. Hâlbuki ayrı bir ibadet olan duada kelimeler, insanın herhangi bir anındaki kişisel düşünce ve duygularını yansıtır. İnsan o anki ruh haliyle içinden geldiği gibi dua eder. Fakat namazda yer alan dua ise kendi söz ve fikirleri değildir.²⁹²

²⁸⁸ Halil b. Ahmed, **Kitabul- Ayn**, c. II, s. 410.

²⁸⁹ Ragıb el-İsfahani, **Müfredat**, , s. 285; İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, c. XIV, s. 465.

²⁹⁰ Nisa Suresi 4/103

²⁹¹ İbn Manzur, **Lisan**, c. XIV, s. 465; Cevheri, **Sıhah**, c. III, s. 1746.

²⁹² Toshihiko Izutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, s. 139.

Kur'an-ı Kerim'de salat kelimesi ve türevleri doksan dokuz yerde geçmekte olup²⁹³ Kur'an ve hadislerde, tevhidden hemen sonra namazın emredilmesinin hikmeti üzerinde iyice düşünmek gerekir. Çünkü namaz imanın, tevhidin pratiğidir; imandan aksiyona geçiştir; tevhidin temel ilkelerini hem dilimizle, hem kalbimizle ve hem de hareketlerimizle tekrar edip iman ve ikrar tazelemesidir. Aslında bütün ibadetleri kendisinde özetleyen bir hülasadır. Namaz, imanın varlığını kanıtlayan en önemli belirti olmakla birlikte aynı zamanda fiili bir duadır.²⁹⁴

Namaz baştan sona kadar bir zikirdir. Zira Allah Teâlâ; “Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam rabbini zikret, gafillerden olma!”²⁹⁵ diye buyurmuştur. Namaz günlük hayatın meşgalesine dalan Müslüman'ı bir nebze de olsa alıp başka bir atmosferin içerisine çekmektedir. Kul bu sayede Allah'ı zikreder ve günün her anında onunla hemhal olur.

Namazın İslam dinine mahsus bir ibadet olmadığı, daha önceki bölümde kısmen zikredilmişti. Onun, İslâm'dan önceki dinlerde de mevcut olduğu görülmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de önceki ümmetlerden bahsedilirken namazın var olduğuna dair birçok ayet karşımıza çıkmaktadır.

Namaz ibadeti her dinin temel ibadetlerinden olmakla birlikte birçok peygamber döneminde mevcut olduğu görülmektedir. Bunu ayetlerde görmek mümkündür. Örneğin Hz. Âdem'den bahseden şu ayetler bunun delilidir;

*“...Kendilerine Rahmân'ın âyetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar.”*²⁹⁶

*“Sonra bunların ardından artık namazı kılmayan ve nefsânî arzulara uyan bir nesil geldi...”*²⁹⁷

Aynı zamanda Hz. İbrahim ve evlatlarının namazından şöyle bahsedilmektedir;

²⁹³ M. Kamil Yaşaroğlu, “Namaz”, **DİA**, c. XXXII, s. 350.

²⁹⁴ Abdullah Yıldız, **Namaz Bir Tevhid Eylemi**, İstanbul, Pınar Yayınları, 6. bsk., 1996, s. 22.

²⁹⁵ A'raf 7/205.

²⁹⁶ Meryem, 19/58.

²⁹⁷ Meryem, 19/59.

“...Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler.”²⁹⁸

Başka bir ayette de namaz, Hz. İbrahim’in duasında yer almaktadır:

“Rabbim! Beni namaza devam eden bir kimse eyle. Soyumdan da böyle kimseler yarat...”²⁹⁹ Hz. İbrahim bu şekilde hem kendisi hem de ümmeti için yakararak dua etmiştir.

Hz. İbrahim’in namazında kıyam, rükû ve secde olduğunun örneği;

“...Tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için evimi tertemiz tut.”³⁰⁰ ayetinde verilmektedir.

Hz. İbrahim’in dışında diğer peygamberlerde de namaz emri vardır. Örneğin,

Hz. İsmail’in ailesine namazı emredişi bunu kanıtlamaktadır:

“... Halkına namazı ve zekâtı emrederdi ve Rabbinin rızasına ermişti.”³⁰¹

Benzer şekilde, Hz. Lokman’ın oğluna öğüdünde de namaz konusundan bahsedildiği ayette namazı dosdoğru kılmasını söylemiştir.³⁰²

Hz. Musa’ya gelen emirde de yine ibadet ve namaz kavramları kullanıldığı zikredilmektedir.³⁰³ Yine başka bir ayette Musa ve kardeşine yapılan müjdeli haberde ibadet mahalli yaparak namaz kılmaları emredilmektedir.³⁰⁴

Hz. Şuayb’ın kavminin onu inkârından bahseden ayette salat, din anlamında kullanılarak yapmalarını emrettiği bir ibadetten bahsedilmektedir.³⁰⁵

²⁹⁸ İbrahim Suresi, 14/37.

²⁹⁹ İbrahim Suresi, 14/40.

³⁰⁰ Hac Suresi, 22/26.

³⁰¹ Meryem Suresi, 19/54-55.

³⁰² Lokman Suresi, 31/17: “Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir.”

³⁰³ Taha Suresi, 20/14: “Şüphesiz ki ben Allah’ım. Benden başka hiçbir ilah yoktur. O halde bana ibadet et ve beni anmak için namaz kıl.”

³⁰⁴ Yunus Suresi, 10/87.

³⁰⁵ Hud Suresi, 11/87.

Bir başka ayette Hz. Zekeriyya'nın namazından bahsedilirken, Zekeriyya'nın mabette namaz kılması ve bu sırada oğlu Yahya'nın doğumunu müjdeledikleri anlatılmaktadır.³⁰⁶ Bu ayetlerin devamında Hz. Meryem'e de ibadet etmesi ve namaz emri verilmiştir.³⁰⁷ Hz. İsa'nın namazı hakkında namazla zekât yan yana zikredilmiştir.³⁰⁸

Hz. Davud'un secde edişinden bahsedilirken, Rabbinden bağışlama dilediği, eğilerek secdeye kapandığı ve Allah'a yöneldiği ifade edilmiştir.³⁰⁹

Bu ayetler bize, namazın hak dinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve tarihin değişik dönemlerinde gönderilen bütün ilahi mesajlarda yer aldığını göstermektedir.

Hz. Peygamber'in bir hadisinde Mirac gecesini Mescid-i Aksa'da namaz kıldığı, bu esnada diğer peygamberlerin de kendisiyle birlikte namaz kıldıkları rivayet edilmektedir.³¹⁰ Bu rivayet, dolaylı olarak, diğer peygamberlerin de hayattayken namaz ibadetinden yükümlü olduklarına delalet etmektedir.³¹¹

1.1.1. İlk Namaz

İslam'la birlikte yeni bir toplum inşası söz konusuydu. Bu inşa hem ahlaki, hem de dini anlamda ve her alanda kendini göstermekteydi. İslam dininin hükümleri tedrici bir şekilde ortaya çıkmış ve namaz da bu tedrici süreçte belirli aşamalardan geçmiştir.

Beş vakit namaz farz kılınmadan evvel namazın kılınıp kılınmadığına dair çeşitli görüşler mevcut olup öncelikle vahyin ilk geliş anından ele alınarak tarih kaynakları üzerinden incelenecektir. Kur'an'da namazın kılınıp kılınmadığına dair ve rekât sayıları hakkında bilgi olmamasından dolayı İslam'da namaz araştırılırken hadis, siyer ve tarih kitaplarına başvurulmuştur.

³⁰⁶ Al-i İmran Suresi, 3/39.

³⁰⁷ Al-i İmran Suresi, 3/43.

³⁰⁸ Meryem Suresi, 19/31.

³⁰⁹ Sad Suresi, 38/24.

³¹⁰ İbn Sa'd, **Tabakat**, c. I, s. 182.

³¹¹ Ali Osman Ateş, **İslam'a Göre Cahiliye ve Ehli Kitab Örf ve Adetleri**, s. 46.

Mekke döneminde Müddessir, Kevser, Alak surelerinde namaz hakkında inen ayetler incelendiğinde bilinmeyen bir namazdan bahsedilmemiştir. Nitekim Müddessir sûresinde “*Biz namaz kılanlardan değildik.*” buyrulmuştur.³¹² Tamamı Mekke’de inen Kevser sûresinde de “*O Halde, Rabbin için namaz kıl, kurban kes.*” buyrularak salat geçmiştir.³¹³ Alak sûresinde ise “*Gördün mü, bir kulu namaz kılarken engelleyen adamı?*” şeklinde geçmektedir.³¹⁴

Namaz ibadeti Hz. Muhammed (sav)’in vahye muhatap olduğu ilk andan itibaren mevcut olduğuna dair kaynaklarda yer almıştır. İbn Habib, Alak sûresinden önce Hz. Peygambere Cebrail (as.)’ın önce abdest almayı öğrettiği, sonrasında da namazı kılmayı öğrettiğini nakletmiştir.

"ثم اتاه جبريل عليه السلام ليلة السبت و ليلة الأحد ثم ظهر له برسالة الله عز و جل يوم الاثنين فعلمه الوضوء والصلاة و علمه "اقرأ باسم ربك الذي خلق"

“*Cebrail (as.) cumartesi ve pazar gecesi ona geldi. Sonra pazartesi günü Allah’ın risaleti ile gelip ona abdest almayı ve namaz kılmayı öğretti ve ona “Yaratan Rabbinin adıyla oku”yu öğretti.*”³¹⁵

İbn İshak ise ilk namazın fetretü’l vahiy sonrası Duha sûresi indikten sonra farz kılındığını rivayet etmektedir. Cebrail (as.) önce Hz. Peygamber’e abdest almayı, sonra namaz kılmayı öğretmiştir. Hz. Peygamber de öğrendiği şekilde Hz. Hatice’ye öğretmiş ve beraber namaz kılmışlardır.³¹⁶

İbn İshak’ın bu görüşünü, İbn Hişam ve Belazuri gibi âlimler de desteklemekte ve Cebrail (as.) Hz. Peygambere namaz kılmayı öğretti başlığı altında ilk namazı ele almışlardır.³¹⁷ Bu da bize şunu gösterir ki bulunduğu toplum içerisinde salat diye bilinen bir şey varsa da bu İslam’ın getirdiği namazla aynı değildir. Eğer namaz, İslam’daki formda biliniyor olsaydı ortada bir öğretme fiilinden bahsedilmezdi. Cahiliye toplumu, Hz. İbrahim’in dinini ve ibadetlerin yapılış şeklini

³¹² Müddessir Suresi, 74/43.

³¹³ Kevser Suresi, 108/2.

³¹⁴ Alak Suresi, 96/9-10.

³¹⁵ İbn Habib, **Muhabber**, s. 10.

³¹⁶ İbn İshak, **es-Sire**, c. I, s. 180.

³¹⁷ İbn İshak, **es-Sire**, c. I, s. 180; İbn Hişam, **es-Sire**, c. I, s. 244; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşraf**, c. I, s. 123.

bozmuştur. Bununla birlikte İslam bozulmuş din anlayışını ve ibadetleri yeniden vahiyle inşa etmiştir.

Şunu da belirtelim ki namaz ibadetinin İsrâ'da farz kılındığına dair bilgiler hem vahiyle, hem de kaynaklarda yer alan bilgilerle çelişmektedir. Namazın beş vakit olarak farz kılınması İsrâ'da olmuştur.³¹⁸ Namazın kılınmaya başlaması ise yukarıda belirtildiği üzere vahyin ilk günlerinden beri vardır. Öte yandan namazın “اقاموا الصلاة” ekamu’s-salat ile ifade edilişi de Mekke döneminin ikinci yarısındadır. Ekamu’s-salat’la ilgili ayetler ilk kez Fatır suresinde yer alan “*Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez (taşıdığı, kendi günah yüküdür). Günah yükü ağır gelen kimse onun taşınması için yardım çağrısında bulunsa -çağrılan yakını bile olsa- o yükten hiçbir şeyi başkası üzerine alamaz. Sen ancak, görmedikleri halde rablerinden korkanları ve namazı özenle kılanları uyarabilirsin. Kim arınırsa sadece kendi yararına arınmış olur. Her şeyin sonu Allah’a varır.*”³¹⁹ ve “*Allah’ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler.*”³²⁰ ayetler Mekke döneminin beşinci yılına tekabül etmektedir. Fatır suresini müteakiben birçok ayette ekamu’s-salat formunda farz olan namaz kılma emri yer almıştır.³²¹

Mekke döneminde kılınan namaz tedrici bir süreçten geçmiş ve nihai formunu Medine’de almıştır. Örneğin Mekke’de Müslümanlar namaz kılarken dışarıdan biri selam verdiği zaman selamı alırlardı. İbn Mes’ud’a dayandırılan bu rivayette konu ile ilgili şu nakledilmiştir:

“Habeşistan’a hicret etmeden önce Rasulullah namaz kılarken ona selam verirdik. O da selamımızı alıp bize karşılık verirdi. Necaşi’nin yanından Medine’ye döndüğümüz zaman yine namaz kılarken ona selam verdik, ancak selamımıza karşılık vermedi. Bunun üzerine biz “Ey Rasulullah vaktiyle sen namaz kılarken

³¹⁸ Ebü'l-Feth Fethuddin Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidünnas, **Uyûnü'l-Eser fî Fünûni'l-Megazî ve's-Şemâil ve's-Siyer**, thk. Muhammed el-İdû'l-Hatrâvî, Muhyiddin Müstû, Medine, Dârü't-Türas, 1992, c. I, s. 252.

³¹⁹ Fâtır Suresi, 18.

³²⁰ Fâtır Suresi, 29.

³²¹ İsrâfil Balcı, **Hız. Peygamber ve Namaz**, s. 33.

selam verirdik, siz de selamımızı alırdınız. Şimdi ise karşılık vermediniz” dedik. Rasulullah bize, “Namazda meşguliyet vardır diye mukabelede bulundu.”³²²

Namaz, Mekke’de birçok süreçten geçerek nihai formunu almıştır. Hz. Peygamber’in vahye muhatap olmaya başlamışıyla namaz da başlamıştır.

1.1.2. İki Vakit Namaz ve Gece Namazı

Namaz ibadeti, İsrâ’dan önce ilk zamanlarda akşam vakti ve sonra sabah vakti olmak üzere ikişer rekât namaz kılınıyordu. İkişer rekât namaz kılınması Medine’ye hicrete kadar devam etmiştir. Medine’ye hicret sonrası ikişer rekât olan namazlar, sadece yolculuk esnasında ki namazda geçerli olarak kaldı.³²³ Hz. Muhammed Peygamberlik geldiği Pazartesi günü ilk namazı kılmış ve aynı günün sonunda da iki rekât aynı namazı kılmıştır.³²⁴

İlk inen ayetler nüzul sırasına göre Alak suresiyle başlayıp Kalem, Müzzemmil, Müddesir sureleri ile devam etmektedir. Müzzemmil sûresinin 20. ayeti hariç Mekke’de inen ilk surelerden biri olup namaza işaret etmektedir.³²⁵ Müzzemmil sûresinin ilk ayetlerinde de gece namazından bahsedilmektedir:

*“Ey örtünüp bürünen (Peygamber)! Kalk, birazı hariç olmak üzere geceyi; yarısını ibadetle geçir. Yahut bundan biraz eksilt. Yahut buna biraz ekle. Kur'an'ı ağır ağır, tane tane oku.”*³²⁶

Ayetten anlaşıldığı üzere Müzzemmil sûresinin inmesiyle gece namazı emredilmiştir. Bu ayetin inmesiyle gece namazı kılınmaya başlanmıştır. Bu ayetlerden bir yıl sonra *“(Ey Muhammed!) Şüphesiz Rabbin, senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını ve üçte birini ibadetle geçirdiğini biliyor. Beraberinde bulunanlardan bir topluluk da böyle yapıyor. Allah gece ve gündüzü düzenleyip*

³²² Buhari, “Menakıbu’l-Ensar”, 37.

³²³ Buhari, Salat, 1; Belâzürî, **Ensab**, c. I, s. 133, 301.

³²⁴ Beyhakî, **Delâilü'n-nübüvve**, c. 2, s. 160.

³²⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhaki, **Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sahibi's-Şeria**, thk. Abdülmü'ti Kal'aci, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye/ Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1988, c. VII, s. 142; Suyûtî, **İtkan**, c. I-II, s. 34.

³²⁶ Müzzemmil Suresi, 73/1-4.

takdir eder. Sizin buna (gecenin tümünde yahut çoğunda ibadete) gücünüzün yetmeyeceğini bildi de sizi bağışladı (yükünüzü hafifletti.) Artık Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun. Allah, içinde hastaların bulunacağını, bir kısmınızın Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacağını, diğer bir kısmınızın ise Allah yolunda çarpışacağını bilmektedir. O halde, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun. Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, Allah'a güzel bir borç verin. Kendiniz için önceden ne iyilik gönderirseniz onu Allah katında daha üstün bir iyilik ve daha büyük mükâfat olarak bulursunuz. Allah'tan bağışlama dileyin. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."³²⁷ mealindeki Müzzemmil sûresindeki ayetle birlikte, farz olan gece namazı kaldırılarak Müslümanların yükü hafifletilmiştir. Hz. Âişe'den gelen bir rivayette 20. ayetin, İslam'ın zuhurunda, beş vakit namaz farz kılınmadan önce, gece ibadeti emredildiğinde, surenin ilk ayetlerinden bir sene sonra nazil olduğunu desteklemektedir.³²⁸ Rivayetlere bakılırsa gece yapılan ibadetler, çok dua ve tezkiyeyi içinde barındırmakta olup hayli uzun olup geç vakitlere kadar devam etmekteydi.³²⁹

İbn Kayyım gece namazının daha sonra Hz. Muhammed'e has bir namaz olarak kaldığını ve diğer insanlar için ise nafîle bir ibadet olduğunu dile getirmiştir.³³⁰

1.1.3. Cemaatle İlk Namaz

Hz. Muhammed (sav) risaletle birlikte yeni bir hayata başlamış oldu. Daha öncede bahsi geçen nübüvvetle birlikte Hz. Peygamber'in ilk öğretmeni Cebrail (as.)'dır. Cebrail (as.) önce abdest almayı ve sonra da namaz kılmayı öğretmiştir.

³²⁷ Müzzemmil Suresi, 73/20; Müzzemmil suresi Mekke'de nazil olmuş olup iki kısımdan oluşur birinci kısım ilk ayette başlayıp son ayete kadar olan kısımdır. İkinci kısım ise 12 ay sonra nazil olmuştur. Birinci kısımda emredilen gece ibadeti ikinci kısımla birlikte gece boyu ayakları şişinceye kadar yapılan namaz ibadetini hafifletmek maksadıyla nazil olmuştur. (Seyyid Kutub, **Fi zılali'l-Kur'an: Kur'an'ın Gölgesinde**, trc. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, İstanbul, Hikmet Yayınları, 15. İlmi eserler serisi; 1, 1971, c. 15, s. 534).

³²⁸ Suyûtî, **İtkan**, c. I-II, s. 47.

³²⁹ İsrâfil Balcı, **Hz. Peygamber ve Namaz**, s. 61.

³³⁰ İbn Kayyım, **Za'du'l-meâd**, c. I, s. 312.

Cebrail (as.) görüldüğü üzere Hz. Muhammed (sav)’e hem öğretmenlik yapmış hem de onunla beraber tatbik etmişlerdir.³³¹

Hira’da başlayan serüven sonrasında Hz. Peygamber’e ilk iman eden, eşi Hz. Hatice olmuştur. Hz. Peygamber namazı Cebrail’den öğrendiği şekliyle eşi Hz. Hatice’ye öğretmiş ve beraber namaz kılmışlardır. Hz. Peygamber önce abdest alıp daha sonra namaz kılmış ve Hz. Hatice de onun yaptığı gibi yapmış, beraber namaz kılarak ilk cemaat bu şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır.³³²

Allah Rasulüne Hz. Hatice’den sonra ilk iman edenlerden olan ve onunla birlikte namaz kılan Ali b. Ebi Tâlib’tir. Hz. Ali’nin Müslüman oluşu ve ibadetlerin şekillenmesine dair İbn Hişam, birtakım rivayetlerle aydınlatmaktadır. Hz. Ali, o zamanlar on yaşında idi.³³³ Kureyş’e şiddetli bir kıtlık ve açlık isâbet etmiş, Ebû Tâlib’in çok çocuğu olmasından dolayı yeğeni Hz. Muhammed (sav), Hz. Ali’yi himayesine almıştır.³³⁴

Hz. Ali, amcazadesi Hz. Muhammed (sav)’in evinde yaşamaktaydı. Bir gün Hz. Peygamber ve Hz. Hatice’yi namaz kılarken bulmuş ve ne olduğunu merak etmiştir.³³⁵ Bunun üzerine Hz. Peygamber kendisinin tevhid dini İslam’ı tebliğ için görevlendirildiğini anlatmış ve Hz. Ali o gün Müslüman olmuştur.

Hz. Ali, Müslüman olduktan sonra namaz vakti geldiği zaman Mekke’nin vadilerine, babası Ebû Tâlib’ten ve bütün amcalarından ve kavminden gizli olarak Hz. Muhammed (sav)’le birlikte giderdi. İkisi oralarda namazlarını kılarlardı. Akşam olduğu zaman dönerlerdi. Allah’ın beklemelerini istediği kadar kalırlardı. Sonra Ebû Tâlib bir gün onları namaz kılarken onları buldu ve şöyle dedi: “*Ey kardeşimin oğlu senin kendisiyle ibadet etmekte olduğunu gördüğüm bu din nedir?*” Hz. Muhammed (sav) de şöyle cevap verdi: “*Amca, bu, Allah’ın dinidir, melekler ve peygamberlerin*

³³¹ İbn Habîb, **Muhabber**, s. 10.

³³² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe**, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995, c. VIII, s. 100; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, **el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb**, thk., Ali Muhammed el Bicavi, Daru'l-Ceyl, Beyrut, 1992, c.IV, s. 1820.

³³³ İbn İshak, **es-Sire**, c. I, s. 182.

³³⁴ İbn Hişam, **es-Sire**, s. 246.

³³⁵ İbn Hişam, **es-Sire**, s. 247.

dinidir. Ve babamız İbrahim'in dinidir. Allah beni bununla kullara resûl olarak gönderdi. Amca, sen kendisine nasihat etmek istediğim ve kendisini hidayete dâvet etmek istediğim kimselerin en layığısn. Ve bana icabet edecek olan ve yardım edecek olan kişilerin de en layığısn." Bunun üzerine Ebû Tâlib:

"Ey kardeşimin oğlu, ben babalarımın dininden ve onların üzerine bulundukları şeyden ayrılamam Fakat Allah'a yemin ederim ki, ben hayatta oldukça senin hoşuna gitmeyen bir şey başına gelmez." ³³⁶ demiştir.

Hz. Muhammed (sav) ve amcası Ebû Talib arasında yukarıda bahsettiğimiz böyle bir konuşma geçtiği rivayet edilmektedir. Ebû Talib'inbu hususu oğluya da konuştuğu rivayetler arasındadır. Derler ki Ebû Talib, oğlu Ali'ye şöyle dedi: *"Oğlum bu üzerinde bulunduğun din nedir?"* O da dedi ki: *"Babacığım, Allah'a ve Allah'ın Resulüne iman ettim ve onun getirdiği şeyleri tasdik ettim ve onunla beraber namaz kıldım ve ona tâbi oldum."* Ebû Talib iman etmediği halde şöyle diyerek oğlunu desteklemiştir: *"O, seni hayırdan başka bir şeye çağırmaz. O halde onu bırakma."* ³³⁷

Hz. Ali, Müslüman olduktan Allah Rasulü ile birlikte gizli gizli namaz kılmaya devam etmişlerdir. ³³⁸ Bu rivayetlerde gösteriyor ki namaz İsrâ'dan önce farz kılınmıştı. Kaynakları incelediğimizde kitaplarda atılan başlıklar namazın farz kılınışı şeklindedir.

Görüldüğü üzere ilk cemaat ilk vahiyle başlamış olup İslam'a girenlerin sayısı arttıkça Hz. Hatice, Hz. Ali'nin dışındakilerde cemaatin bir parçası olmuşlardır. İlk zamanlar her ne kadar küçük bir cemaat olsa da, Hz. Muhammed (sav)'in onlara kıldırıldığı bu namaz cemaatle kılınan bir namazdır.

³³⁶ İbn Hişam, **es-Sire**, s. 247.

³³⁷ İbn Hişam, **es-Sire**, s. 247.

³³⁸ İbn Hişam, **es-Sire**, s. 245.

1.1.4. İlk Mescid

Hız. Muhammed'in peygamber oluşuyla birlikte Cebrail (as.)'in abdest almayı ve namaz kılmayı öğrettiği yukarıda izah edildi. Hız Peygamber önce Cebrail (as.) ile sonra da Hız. Hatice ile öğrendiklerini tatbik etmiştir.

Hız. Muhammed üç yıl süren gizli davet ve sonrası açık davet döneminde evinde, Mekke yakınlarında ıssız dağ eteklerinde, Mekke dışındaki vadilerde namaz kılmaya devam etmiştir. Zaman zaman Hız. Ali'yi de yanına alarak Mekke dışında namaz kılmıştır. İlk Müslümanlar da Hız. Muhammed gibi evlerinde veya Mekke dışında, gizli bir şekilde namazlarını kılmışlardır.³³⁹

Namazlarını gizli bir şekilde kıldıkları bu dönemde Dârü'l-Erkam, Müslümanlar için önemli bir yere sahiptir. Dârü'l-Erkam, İslamiyet'in ilk yıllarında Hız. Peygamber ve ashâbı için hem bir medrese hem de sığınak görevi gören ilk Müslümanlardan Erkam b. Ebü'l-Erkam el-Mahzûmî'ye ait bir evdir. Müslümanlar bazen bu evde bir araya gelerek namazlarını eda etmişlerdir. İşte bu yönüyle Dârü'l-Erkam İslam'ın ilk mescidlerinden biridir.³⁴⁰

Bu dönem içerisinde Hız. Ebu Bekir Mekke'de Müslümanlara yapılan işkencelerden sonra Hız. Muhammed'in Habeşistan'a hicrete izin vermesiyle birlikte hicret etmeye karar verip yola çıkmıştır. Hız. Ebu Bekir Berk'ül-Ğımad mevkiine ulaştığı zaman İbn Düğünne adındaki müşrikle karşılaşmıştır. İbn Düğünne, Hız. Ebu Bekir'i ikna edip, onu himayesi altına alarak geri dönmesini sağlamıştır. Bu dönüş sonrası Kureyş liderleri, Hız. Ebu Bekir'in ibadetleriyle kadın ve çocukları etkilemesinden korktukları için onun açıktan namaz kılmaması ve Kur'an okumaması şartıyla bu himayeyi kabul etmişlerdir. Fakat Hız. Ebu Bekir, Mekke'deki evinin bahçesinde kendisi için bir mescit yaptırmış ve yanık sesiyle okuduğu âyetlerle çocuk ve kadınların İslâmiyet'e sempati duymalarını sağlayarak bir başka mescid örneğini sunmuştur.³⁴¹

³³⁹ İbn İshak, **es-Sire**, s. 247.

³⁴⁰ M. Asım Köksal, "Dârü'l-Erkam", **DİA**, c. VII, s. 520.

³⁴¹ Buhari, Kefâlet, 4.

1.1.5. Müşriklerin Namaza Karşı Tepkileri

İslam dini, üç sene süren gizli davetten sonra açık bir şekilde Mekke halkı içinde yayılmaya başlamış ve Hz. Peygamber “En yakın akrabanı uyar ”³⁴² ayeti nazil olduktan sonra, önce yakın akrabalarını bir yemek davetinde toplayarak onları İslam’a davet etmiştir.³⁴³

Erkekler kadınlar İslam’a girip Hz. Peygamber’i tasdik ediyorlardı. Bu durumdan rahatsız olan Kureyşliler Hz. Peygamber’e kin beslemeye başlamışlardır. Bazı müşrikler daha ileri giderek açıkça ona düşmanlıklarını göstermişlerdir. Bu müşrikler; Ebu Cehl b. Hişam ve arkadaşları, Ebu Leheb, Ubeyd b. Abd Yeğus, Amr b. et-Tulatıla, el-Velid b. el-Muğire, el-As b. Vail, Ümeyye b. Halef, Übeyy b. Halef (Mekke’de Hz. Peygamber’in yüzüne vuran kişi), Ebu Kays b. el-Fakih b. el-Muğire, Ebu Kays b. el-Eslet, Züheyr b. Ebi Ümeyye b. el-Muğire, el-Esved b. Abd’il-Esed, As b. Sa’id, Utbe b. Rabia, Şeybe b. Rabia, Ebu Süfyan b. Harb, Ebu’l-As b. Hişam, Ukbe b. Ebi Mui, Hakem b. Ebi’l-As, Adiyy b. Cebr es-Sekafi gibi isimlerdir.³⁴⁴

Hiz. Peygamber ve ashabı İslam’ın ilk yılları Mekke’de namazlarını korkarak kılarlardı. Sa’d b. Ebi Vakkas ise bir arkadaşıyla Mekke mahallelerinde açık bir şekilde namaz kılmış ve müşriklerin baskınına uğrayarak aşağılanmışlardır. Bu olayın sonrasında Sa’d b. Ebi Vakkas³⁴⁵ müşriklerden birini yaralamıştır. İslam’da akıtılan ilk kan olmuştur.³⁴⁶

Müslümanların Kâbe’de namaz kılmaya başlamaları hususunda Hiz. Ömer’den bahsetmek yerinde olacaktır. Nitekim o, 39 erkek ve 23 kadının İslam’a girmesinden ve Habeşistan’a yapılan ilk hicretten sonra Müslüman olmuştur. Onun Müslüman olması ile birlikte Kâbe’de hem kendisi hem de Müslümanlar namaz

³⁴² Şuara Suresi, 26/214.

³⁴³ İbn İshak, **es-Sire**, c.I, sf. 188.

³⁴⁴ İbn İshak, **es-Sire**, c.I, s. 187.

³⁴⁵ Sa’d b. Ebi Vakkas süvarilerden biri olup İslamiyet’te Allah yolunda ilk ok atan kimsedir. Ebû Muhammed (Ebû’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, **İmtaü’l-Esmâ’ Bima li’n-Nebi Mine’l-Ahvâl ve’l-Emval ve’l-Hafede ve’l-Metâ’**, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nemisi, Beyrut, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1999, c. I, s. 72.

³⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, **el-İsabe**, c. III, s. 62

kılıncaya kadar Hz. Ömer'in Kureyş'le mücadele ettiği ve onun Müslüman olmasının topluca Kâbe'de namaz kılınmasını sağladığı nakledilir.³⁴⁷

Hz. Ömer Müslüman olmadan önce üç yıl süren gizli davet ve sonrasında iki yıl açıktan davet sonrası Müslümanların sayısı gittikçe artmaya başlamıştır. Hz. Ömer ve Hz. Hamza'nın Müslüman olması ve sonrasında Habeşistan'a hicret eden Müslümanları destekleyen Habeşistan Necaşisi Ashame'nin desteklemesi üzerine müşrikler iyice kızmışlar ve bunun üzerine Kureyşliler bir sözleşme hazırlayarak Kâbe duvarına asarak boykot kararı aldıklarını ilan etmişlerdir.³⁴⁸

Kureyş liderleri Hz. Muhammed (sav)'in putları zikretmeden sadece Allah adına namaz kılmasından dolayı O'nu namazdan men ediyorlardı. Onlar kendi bildikleri gibi ibadetlerini yapmaktaydılar. Hatta onların namazları, ayette; *"Namazları da ruhunu kaybetmiş bir gürültü, gösteriş ve taklitten ibaretti."*³⁴⁹ şeklinde zikredilmektedir. Hz. Peygamber'in, Allah ile kul arasında aracı kabul ettikleri putları anmadan, sadece Allah Teâlâ'nın adını anarak namaz kılması, Kureyş gelenek ve göreneklerine aykırı görülmüş olup bunu atalarının dininden sapma saymışlardır. Bundan dolayı da Hz. Peygamber'in tevhid namazı kılmasına mani olmaya çalışmışlardır.³⁵⁰

Kureyşli müşrikler Ebu Talib'in vefatından sonra Hz. Peygamber'e hoş olmayan birçok davranışta bulunmuşlardır. Öyle ki Hz. Muhammed (sav)'in başına toprak atanlar ve o namaz kılarken koyunun bağırsaklarını atanlar olmuştur.³⁵¹

Ebu Cehil'de Hz. Peygamber'in namaz kılmasına mâni olmaya çalışanlardan biriydi. Nitekim Alak suresi bahsedilen *"Sen, namaz kıldığında kulu (bundan) engelleyeni gördün mü?"*³⁵² ayetleri, İbn Abbas'tan rivayetle Ebu Cehil için indiği rivayet edilmiştir: Bir gün Ebu Cehil: *"Eğer Muhammed'i Kabe yanında namaz*

³⁴⁷ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Târîh**, thk. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kadı, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1987, c. I, s. 602.

³⁴⁸ İbn'ül-Esir, **el-Kâmil**, c. I, s. 604

³⁴⁹ Enfal Suresi, 8/35.

³⁵⁰ Süleyman Ateş, **Âlemlere Rahmet Hz. Muhammed**, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, ty., s. 131.

³⁵¹ İbn'ül-Esir, **el-Kâmil**, c. I, s. 607.

³⁵² Alak Suresi, 96/9, 10.

kılarken görürsem, onun boynu üzerine ayağımla basıp çiğneyeceğim”³⁵³ demiştir.³⁵⁴

Hiz. Muhammed kendisine, ümmetine yapılan tehdit ve işkenceler karşısında dik durarak ibadetlerine devam etmiştir. Allah'ı anmaktan ve kulluktan vazgeçmemişlerdir.

1.1.6. Namazın Beş Vakit Olarak Belirlenmesi

Önceleri namaz ikişer rekâtta iki vakit olarak farz kılınmıştı. Sabah, akşam namazlarına yakın bir vakitte kılınan bu namazlara, daha sonra gece namazı (teheccüd) da ilave olunmuştur. Mirac'ta namazların beş vakit olarak kılınışı tayin edilmesinden sonra, gece namazı farzı, ümmet için nafile bir ibadete çevrildi. Ancak gece namazı Hz. Muhammed (sav)'e farz olmakta devam etmiştir.³⁵⁵

Beş vakit namaz Hz. Peygamber'e hicretten on altı ay önce, geceleyin götürüldüğü Beytül-Makdis'te farz kılındı.³⁵⁶

1.1.7. Namaz Vakitlerinin Belirlenmesi

Namaz vakitlerine dair husus İbn Hişam'da İbn Abbas'tan rivayetle teferruatlı bir biçimde izah edilmektedir:

“Namaz Allah Rasulüne farz kılındığı zaman Cebrail kendisine gelerek, güneşin meyletmeye başladığı zaman onunla öğle namazını kıldı. Bir varlığın gölgesi kendi boyu ile eşit olduğunda ikindi namazını, güneş batınca akşam namazını, şafağın kaybolmasından sonra yatsı namazını, fecir doğduğu zaman da sabah namazını kıldı. Sonra gelip gölgenin kişinin misline ulaşmak üzereyken öğle namazını, gölgesi varlığın iki katına çıktığında ikindi namazını, akşam namazını bir önceki günün vaktinde güneş batınca, yatsı namazını gecenin üçte birlik kısmının kaybolmaya başlamasında, sabah namazını da güneş doğmadan önceki günün

³⁵³ Buhari, Tefsir 96.

³⁵⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'ân**, thk. Asım Faris Haristani, Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1994, c. VII, s. 546; Belâzürî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. I, s. 142.

³⁵⁵ Buhari, Salat, 1; Belâzürî, **Ensab**, c. I, s. 133, 301.

³⁵⁶ İbn İshak, **es-Sire**, c.I, s. 311 vd.; İbn Seyyidünnaş, **Uyunü'l-Eser**, c. I, s. 252.

aydınlanmaya başladığı zaman kıldı. Sonra Hz. Peygamber’e “*Ey Muhammed senin namaz vakitlerin dün kılınan vakit ile bugün vakitleri arasındadır*” buyurdu.³⁵⁷

1.1.8. Abdest

Abdestin Arapça karşılığı vudû (وضوء)dur. Kur’an’da lafzen bulunmayan vudû kavramı, anlam açısından temizlenme ve arınmayı ifade eden kelimeler zekâ (زكى) ve tuhr (طهر) köklerinden türemiştir.³⁵⁸ Hadislere bakıldığında vudû lafzı çokça zikredilmektedir.³⁵⁹

Allah Teâlâ temizliğe büyük önem vermiştir. Bu konuda, Hz. Peygamber’in vahye ilk muhatap olduğu emirlerden biri de temizlik hakkındadır: “*Ey örtüsüne bürünen, kalk ve uyar! Sadece Rabbinin büyüklüğünü dile getir. Elbiseni tertemiz tut. Her türlü pislikten uzak dur.*”³⁶⁰

Bunun yanında temizlikle ilgili birçok hadis mevcuttur. Bunlardan en yaygın ve meşhur olanı “*Temizlik imanın yarısıdır*” hadisidir.³⁶¹

İlk inen ayetler de temizlik üzerinde durulduğu gibi Hz Muhammed (sav)’e Cebrail (as.) ilk vahyi getirdiğinde önce abdest almayı öğretmiştir. Fakat Abdest hakkında nazil olan Maide Sûresi altıncı ayeti, Medeni bir ayettir. Yani Medine’de inzal olmuştur. Bu duruma, Hz. Aişe’den gelen bir rivayet açıklık getirmektedir. Hz. Aişe, Maide Sûresinde geçen, abdest ayeti³⁶² hakkında ki rivayetinde; “*Allah teyemmüm ayetini indirdi.*” demiştir. “*Abdest ayeti nazil oldu*” dememiştir de “*teyemmüm ayeti*” ifadesini kullanması abdestin zaten önceden farz kılınmış olduğunu göstermektedir. Nitekim ilk namazla birlikte ilk abdest de alınmıştır.³⁶³

³⁵⁷ İbn Hişam, **es-Sire**, s. 245

³⁵⁸ Abdulkadir Şener, “Abdest”, **DİA**, c. I, s. 68.

³⁵⁹ Buhari, Vudû; Müslim, Taharet,

³⁶⁰ Müddessir Suresi, 74/1-5.

³⁶¹ Müslim, Tahâret, I.

³⁶² Maide Suresi 5/6

³⁶³ Süheyli, **er-Ravdu’l-Unuf**, c. I, s. 424, 425.

Ayrıca Maide sûresinde sadece abdest ve teyemmümden bahsedilmediği gusül bahsinin de zikredildiği görülmektedir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere abdest ve guslün farz kılınışı, Maide sûresinden öncesine tekabül etmektedir.

Suyutî de bu konuyu destekler bir izahat getirerek, hükmü nüzulünden, nüzulü hükmünden sonraya kalan ayetler olduğunu belirtmiş ve bu durumun caiz olduğunu ifade etmiştir. Hükmü nüzulünden sonra olanlara örnek olarak; Beled suresi 1-2 ayetlerini³⁶⁴ gösterilebilir. Beled Suresi Mekki bir suredir. Mekke şehrinin helal kılınması durumu ise Mekke'nin fethinden sonrasına tekabül eder. Zekât ile ilgili hususlarda aynı şekildedir. Kur'an'da Mekki surelerde bazen açık bir şekilde bazen ima yoluyla zekât çokça zikredilmiştir. Zekâtın alınmaya başlandığı tarihe bakacak olursak ittifakla Medine'de alınmaya başlanmıştır.³⁶⁵

Hükmü nüzulünden önce olan ayetlere misal olan abdest öncede belirtildiği üzere daha vahyin ilk anından itibaren Cebrail tarafından Hz. Muhammed (sav)'e öğretilmiş ve Müslüman kimselerde aynı şekilde tatbik etmiştir. Abdest ayeti olan Maide 6³⁶⁶, Medine'de nazil olan bu ayetin uygulaması Mekke'ye dayanmaktadır. Hz. Aişe'nin bu ayetin nüzul sebebine dair bir başka rivayeti de bu konuya açıklık getirmektedir. *"...Medine'ye yaklaştığımız sırada gerdanlığımı çölde düşürmüşüm. Rasulullah devesinden inip bir yerde konakladı, ayaklarını uzatıp başını kucağıma koyup uyudu. Bu sırada Hz. Ebu Bekir gelip bana şiddetli bir tokat attı. Bir gerdanlık için bu kadar insanı yolundan alıkoyup hapsettin dedi. Rasulullah uyandı ve sabah namazı vakti girince su aradı bulamayınca Maide sûresinin 6. ayeti bütünüyle nazil oldu."*³⁶⁷ Ayet icmaen Medeni olup, abdest namazla birlikte Mekke'de farz kılınmıştır.³⁶⁸

³⁶⁴ Beled Suresi, 90/1-2 "Yemin ederim şu beldeye; senin de içinde oturmakta olduğun o beldeye"

³⁶⁵ Suyutî, **el-İtkan**, c. I-II, s. 86.

³⁶⁶ Maide Suresi, 5/6; "Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın). Eğer cünüp olursanız temizlenin. Şayet hasta veya yolculuk halinde veya içinizden biri ayakyolundan gelirse yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde su bulamadığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin), yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez, fakat O sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz."

³⁶⁷ Buhari, Tefsir, 5/3

³⁶⁸ Suyutî, **el-İtkan**, c. I-II, s. 87.

1.1.9. Kible

Kible; arka, geri diye tarif ettiğimiz yönün zıddıdır. Genel olarak cihet, yön anlamına da gelir. Aynı kökten gelen "kabele" (yöneldi) fiili, "debere" (arkasını döndü) fiilinin zıt anlamlısıdır. "Kubl" kelimesi, vech, yüz, ön taraf anlamına gelir. Yine bu kelime, kişinin -adeta başka herkesi bir yana bırakarak- birisine yönelmesi durumunu da anlatmaktadır.³⁶⁹

Terim olarak ise "kible", Müslümanların namazda yönelmeleri gereken cihettir.³⁷⁰ İslâm inancına göre Allah mekândan münezze olma ile birlikte özellikle sembolik birtakım bedenî hareketlerin söz konusu olduğu bazı ibadetlerde yön tasavvuru, ibadetin belli bir yöne dönmek suretiyle ifası, gerek ibadet disiplini gerekse kişinin mânevî bir merkezle bütünleşmesi açısından gerekli görülmüştür.³⁷¹

İbadetler sırasında kullanılan dini semboller, insanların inançlarına güç katar ve devamlılık kazandırır. İbadetlerde sürekli tekrar edilen dini semboller, değerleri ve duyguları eyleme çevirirler. Dini semboller insanın ilgisini Yüce Allah'a yöneltirler. İnsan, Allah ile ilişki kurma ihtiyacını pratikte semboller aracılığıyla karşılar. Allah'a duyduğu sonsuz saygıyı sembollerle dile getirir. İslam dininde, Allah'a ile ibadet etmede ve O'nun koyduğu değerlere uymada önemli işlevi olan sembollerden birisi kibleye yönelmedir.³⁷²

Hiz. Peygamber hicret öncesinde Mekke'de iken Kâbe yanında durduğu halde Kudüs'e yönelerek namaz kıldığı kaynaklarımızda belirtmiştir. Medine ilk gelişinden itibaren (on altı ay) kiblenin tahviline kadar Kâbe'yi arkasına alıp Mescid-i Aksa'ya yönelerek namaz kıldığı beyan edilmiştir.³⁷³ İbn İshak'ta ise Hiz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili husus anlatılırken Kâbe'ye dönülerek namaz kılındığına işaret edilmektedir. İbn Mes'ud, Hiz. Ömer Müslüman olduktan müşriklerin kendilerine saldırmaya cesaret edemediklerini dile getirerek şu ifadeleri kullanmıştır; "Ömer

³⁶⁹ İbn Manzur, **Lisanu'l Arab**, c. XI, s. 537-545; Abdurrahman Kasapoğlu, **Bir Dinî Tecrübe ve Sembol Olarak Kibleye Yönelme**, Diyanet İlmi Dergi, 2005, cilt: XLI, sayı: 4, s. 33.

³⁷⁰ İbn Manzur, **Lisanu'l Arab**, c. XI, s. 544; el-İsfahani, **Müfredât**, s. 392.

³⁷¹ Ahmet Özel, "Kible", **DİA**, c. XXV, s. 365.

³⁷² Abdurrahman Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 30.

³⁷³ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cize, Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997, c.V, s. 47.

Müslüman olana kadar biz Kâbe’de namaz kılamıyorduk.”³⁷⁴ Nitekim Araplar kuşluk vakti Kâbe’ye dönerek ibadet ettikleri vakit, Hz. Peygamber ve ashabı Kâbe’ye yönelerek namaz kılmışlardır.³⁷⁵

Rasulullah (sav) Medine’ye hicret ettikten sonra on altı ay kadar bir süreyle Beytü’l-Makdis’e doğru namaz kılmıştır. Rasulullah (sav) bir gün Benî Seleme Mescidi’nde iki rekât öğle namazını Müslümanlarla kıldıktan sonra, yüzünü Mescid-i Haram’a döndürmesi emredildi.³⁷⁶ Hz. Peygamber Mescid-i Aksa’ya dönerek namaz kıldığında, gönlü hep Kâbe’ye yönelmekti.³⁷⁷

Kible, Bedir savaşından iki ay önce Recep ya da Şaban³⁷⁸ ayında çevrilmiştir. Allah Rasulü Medine’de öğle namazını eda ederken iki rekât kıldıktan sonra yönünü Beytü’l Makdis’ten Kâbe’ye çevirmiştir.³⁷⁹

Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde namazın üç aşamasından bahsedilirken ilk aşamanın kible olduğunu şöyle dile getirir:

“Muaz b. Cebel şöyle dedi: Namaz üç, oruç da üç aşama geçirdi. Namazın geçirdiği aşamalar şöyledir; Rasullulah (S.A.V.) Medine’ye geldi. On yedi ay Beytü’l-Makdis’e doğru namaz kıldı. Sonra Allah Teâlâ şu ayeti indirdi:

*“(Ey Muhammed!) Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz. (Merak etme) elbette seni, hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz. (Bundan böyle), yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. (Ey Müminler!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) hep o yöne dönün.”*³⁸⁰ O’nun kiblesini Kâbe’ye çevirdi.

³⁷⁴ İbn İshak, **es-Sire**, c. I, s. 224; İsrail Balcı, **Hz. Peygamber ve Namaz**, s. 262.

³⁷⁵ Said Havva, **el- Esas fi’s- Sünne**, çev. Abdurrahim Ali Ural, Orhan Aktepe vd. kurul, İstanbul, Hikmet Neşriyat, ty., c. I, s. 265,

³⁷⁶ İbn Sa’d, **Tabakat**, c. I, s. 208; Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşraf**, c.I, s.319.

³⁷⁷ Taberi, **Tarih**, c.II, s. 416.

³⁷⁸ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşraf**, c. I, s. 319.

³⁷⁹ Makrizi, **İmtaü’l-Esmâ**, c. I, s. 79; Taberi, **Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk**, Daru’l-Ma’rife, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhim, Kahire, 2. bsk., 1967, c. II, s. 416; Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saïd ez-Zahiri İbn Hazm, **Cevamiü’s-Sireti’n-Nebeviyye**, thk. İhsan Abbas, Nasirüddin Esed , Mısır, ty., s. 106; İbnü’l-Esir, **el-Kâmil**, c. II, s. 13.

³⁸⁰ Bakara Suresi 2/144

*Bu birinci aşamadır...*³⁸¹ Diğer aşamalar hadisin devamında mevcuttur.³⁸² Bu rivayet kıblenin geçirdiği süreci bize açıklamaktadır.

1.2. Oruç

Arapça karşılığı صَوْم (savm) ve صِيَام (sıyâm) olan bu kelimenin sözlük anlamı, yiyecek, söz ve yürümek gibi şeyleri yapmaktan uzak durma halidir. Şer'i anlamda ise mükellefin, niyet getirerek beyaz iplikten siyah ipliğe³⁸³ kadar yemek, içmek, cinsi münasebet ve kusmaktan kendini tutmasıdır.³⁸⁴ Kur'an-ı Kerim'de "susmak"³⁸⁵ olarak da kullanılmıştır.

Ramazan orucu, mümin kişinin Allah rızası için gün boyunca yemek ve içmekten kendini bir ay süreyle uzak tutmasıdır. Oruç, ay takviminden dolayı yılın her mevsimine isabet etmesi Müslümanların her mevsimde oruç tutmasına imkân sağlamaktadır.

Oruçla ilgili orucun fazileti, hükümleri ve adabları konusunda ayet ve hadisler çerçevesinde birçok İslami literatür oluşmuştur. Bu sebeple orucu bütün yönleriyle inceleyen bir çalışmadan ziyade orucun ilk teşri dönemini, ilk dönem kaynaklarını tarama yoluyla ele alınmıştır.

³⁸¹ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c. 16, s. 207-209; İbn İshak, **Es-Sire**, c.I, s. 311.

³⁸² "...Müslümanlar namaz için toplanıyorlar ve bunu birbirlerine haber veriyorlardı. Hatta bu durum çan vurmaya kadar gitti. Bir gün ensardan Abdullâh b. Zeyd isimli biri gelerek: "Ya Rasulullah! Ben bir rüya gördüm. Uykuda değildim desem de doğru olur. Sözlerine şöyle devam etti: "Ben, uyku ile uyanıklık hali arasındayken, üzerinde yeşil elbiseleri bulunan bir adam gördüm. Kibleye doğru yönelerek iki defa "Allahü Ekber", iki defa "Eşhedü en la ilahe illellah" diyerek ezanı bitirdi. Sonra bir müddet ara verdikten sonra ayağa kalktı ve ilk dediklerini tekrar etti. Sonra "Kad kameti 's-salah, Kad kameti 's-salah" sözlerini ekledi. Rasulullah (s.a.v.): "Onu Bilal'e öğret, ezan okusun" buyurdu. Böylece Bilal ezan okuyan ilk kişidir. O sırada Ömer b. Hattab geldi ve: "Ya Rasulullah! Ona gelenin aynısı bana da geldi. Fakat o, sana benden önce geldi." dedi. İşte bu da namazın ikinci aşamasıdır. Bir kimse namaz kılan bir toplumun yanına geldiği zaman, onlara: "Kaç rekât namaz kıldınız?" diye sorardı. Onlar da, ona kaçta olduklarını bir, iki diye işaret ederlerdi. Yeni gelenler kılmadıkları rekâtları kılarlar, daha sonra diğerlerine katılırlardı. Bir gün Muaz geldi ve şöyle dedi; "Onu hangi halde bulursam hemen ona uyuyor, sonra geçeni de kaza ediyordum." Muaz tekrar geldi ve Rasulullah (s.a.v.)'i, namazının bir kısmını kılmış buldu. Onunla beraber devam etti, Rasulullah namazı bitirince kalktı ve kalanına kaza etti. Rasulullah (s.a.v.): "Muaz güzel bir sünnet geliştirdi. Artık bu şekilde yapın" buyurdu. Bu da namazın üçüncü halidir."

³⁸³ Bakara Suresi, 2/187.

³⁸⁴ Rağib el-İsfehani, **Müfredât**, s. 291; İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, c. XII, s. 351.

³⁸⁵ Meryem Suresi 19/26

Kur'an'da صَوْم “savm” kavramı iki kere fiil formunda, on iki kere de isim formunda yer almaktadır. صَوْم “savm” kelimesi, Mekkî bir sure olan Meryem Suresi 26. ayette “konuşmamak” anlamında kullanılmıştır. صَوْم “savm” kelimesinin diğer bütün kullanımları Medeni surelerde olmuştur.³⁸⁶ Bu kullanımların hepsinde صَوْم “savm”, ıstılahi olarak oruç tutmak anlamında yer almaktadır.³⁸⁷

İslamiyet öncesi dönemde diğer ümmetlere de oruç farz kılınmıştır. Nitekim Bakara sûresinde yer alan ayet buna delildir. Allah Teâlâ Kur'an'da “Sizden öncekilere farz kılındığı gibi sizin üzerinize de oruç farz kılındı.”³⁸⁸ buyurmuştur. Sizden öncekiler ve kendilerine orucun farz kılındığı kimselerden maksat ehli kitaptır. Onlara farz olan oruç, sayı ve zamanı Müslümanların oruçlarına benzer olduğu kaynaklarda belirtilir.³⁸⁹

Diğer ümmetlere farz kılınan orucun Ramazan ayı orucu olduğunu kaynaklarda mevcuttur. Onlar Ramazan ayında bir ay boyunca oruç tutmaları gerekirken bu orucu sıcak olmayan mevsimlere kaydırarak değiştirmişlerdir. Sonra arkalarından gelen nesillerde orucun bir gün öncesinde ve bir gün sonrasında oruç tutmuşlardır. Bu şekilde orucun öncesine, sonrasına eklemelerde bulunmuşlardır. Hatta yapmış oldukları hatalara kefarete olsun diye arttırarak, oruçlarını elli güne çıkarmışlardır.³⁹⁰

Taberi, Bakara sûresinde geçen ayette, sizden öncekilerden kastedilenlerin Hz. Musa ve Hz. İsa'nın ümmetleri olduğunu belirtirken³⁹¹ Fahreddin Râzî orucu Hz. Âdem'e kadar dayandırmaktadır.³⁹²

Bunların yanı sıra Hz. Peygamber'in tavsiye ettiği oruçlardan biri olan Dâvûd peygamberin orucudur. Davud (as.) bir gün oruç tutar, bir gün oruç tutmazdı. Bu

³⁸⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. VI, s. 339.

³⁸⁷ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 417; Esra Gözeler, *Sâmi Dini Geleneğinde Salât, Savm ve Zekât Kavramlarının Semantik İncelemesi* (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Mehmet Paçacı, Ankara 2005, s. 86.

³⁸⁸ Bakara Suresi, 2/183.

³⁸⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. I, s. 491.

³⁹⁰ Kurtubi, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, c. III, s. 124.

³⁹¹ Taberi, *Câmiü'l-Beyân*, c. I, s. 491.

³⁹² Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, c. V, s. 75.

hadis başka peygamberlerin getirdikleri ilâhî dinlerde mevcut olan oruç ibadetine işaretler.³⁹³

1.2.1. İslam’da Orucun Ortaya Çıkışı

Kur’ân’da orucun edâsından bahseden Bakara 183-187. ayetler, kendilerine açıklık getiren rivayetleri okumadan ve bir izaha gerek kalmaksızın, oruç ibadetinin bir dönemden sonra farklı bir eda şekline dönüştüğüne işaret etmektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde, Muaz b. Cebel’in rivayeti orucun geçirmiş olduğu üç evreyi en iyi şekilde sunmaktadır;

“Rasulullah (s.a.v.) Medine'ye geldiği zaman Âşûrâ günü ve her ay üç gün oruç tuttu. Sonra Allah Teâlâ, Ramazan orucunu farz kılan şu ayetleri inzal buyurdu: “Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı. Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir. Bununla birlikte, gönülden kim bir iyilik yaparsa (mesela fidyeyi fazla verirse) o kendisi için daha hayırlıdır. Eğer bilerseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.”³⁹⁴ Bundan sonra isteyen oruç tuttu, isteyen de tutmayıp bir yoksul doyurdu. Sonra Allah Teâlâ, sağlıklı ve seferde olmayana orucu farz kıldı. Oruç tutamayan yaşlı için bir fakiri doyurmak hükmü baki kaldı. Sonra Allah şu ayeti indirdi. "(O sayılı günler), insanlar için bir hidayet rehberi, doğru yolun ve hak ile batılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olarak Kur'an'ın kendisinde indirildiği Ramazan ayıdır. Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa onu oruçla geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun. Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez. Bu da sayıyı tamamlamanız ve hidayete ulaştırmasına karşılık Allah'ı yüceltmeniz ve şükretmeniz içindir.”³⁹⁵ Müslümanlar, uyumadan yiyip içiyorlar ve cinsel ilişkide bulunuyorlar, uyudukları zaman yemeyi, içmeyi, cinsel ilişkide bulunmayı terk ediyorlardı. Ensardan bir adam, arazisinde çalışırken, iftar vaktinde uyudu, sabaha kadar uyanamadı. Orucunu tuttu ve çok güçlük çekti. Rasulullah (s.a.v.): "Neden

³⁹³ Buhari, Savm 57; Müslim, Sıyam 182, 183, 186.

³⁹⁴ Bakara Suresi, 2/183-184.

³⁹⁵ Bakara Suresi, 2/185.

böyle yorgun görünüyorsun?" dedi. Adam da durumu anlattı. Bir adam kendisine kadınlarla ilişkide bulunduğunu anlattı. Bunun üzerine Allah Teâlâ: “Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar, size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşıp) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarcıya) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun. Bununla birlikte siz mescitlerde itikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye, ayetlerini insanlara böylece açıklar.” ayetini inzal buyurdu.”³⁹⁶

Bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere oruç ilk zamanlarda yani Mekke’de geçirilen evreler göz önünde bulunduracak olursak, Müslümanlar uyuyana kadar yemek yemişler, sonrasında ise yemekten ve cinsel ilişkiden uzak durmuşlardır. Bu da şunu göstermektedir ki ibadetler şekillenirken belirli safhalardan geçmiştir. Sosyal hayatın dışında birtakım ütöpik ritüellerden ziyade, hayatın içinde ve insanların yaşantılarından kesitle ortaya çıkmıştır.

Müslümanlara farz olan Ramazan orucu Mekke’de tutulmamıştır. Zira Ramazan ayında oruç tutmanın farz kılınına dair ayetler, kiblenin çevrilmesinden bir ay, Hz. Peygamber’in hicretinden on sekiz ay sonra Şaban ayında nazil olmuştur. Bu ayda Ramazan Bayramı Namazı da ilk defa kılınmıştır.³⁹⁷

³⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c. XVI, s. 207-209; İbn Kesir, **el-Bidâye**, c. V, s. 53.

³⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d b. Meni’ Zühri İbn Sa’d, **Kitâbü't-Tabakati'l-kebir**, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 2001, c. I, s. 214; Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, **Tarihü'r-rusûl ve'l-müluk**, Daru'l-Ma'rife, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire, 1967, 2. bsk, c. II, s. 416; Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizi, **İmtâü'l-esmâ' bima li'n-nebi mine'l-ahvâl ve'l-emval ve'l-hafede ve'l-metâ'**, tahkik ve talik Muhammed Abdülhamid en-Nemisi, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999/1420, c. I, s. 79

1.2.2. Âşûrâ Orucu

Oruç ibadeti, Araplar tarafından önceden bilinen ve uygulanan bir ibadetti. Buna verilebilecek en önemli örnek Hz. Peygamber'in mensup bulunduğu Kureyş kabilesinin de uyguladığı âşûrâ günü orucudur. Hz. Aişe'den gelen bir rivayet bu âşûrâ orucunun Mekke döneminde tutulduğuna işaret etmektedir:

*“Cahiliye devrinde Kureyş, âşûrâ günü oruç tutardı. Allah Rasûlü Ramazan orucu farz kılınana kadar âşûrâ orucunu emretti. Ramazan orucu farz kılınıca aşura orucunu dileyen tutsun, dileyen de yesin buyurdu.”*³⁹⁸

İbn Ömer'den gelen rivayette de Hz. Aişe'nin rivayetinde belirtildiği üzere cahiliye döneminde tutulan aşura orucu bulunmaktadır.³⁹⁹ Mekke'den Medine'ye hicret edilince burada Yahudilerin de aynı günde oruç tuttıkları görülmüştü. Hz. Peygamber bunun sebebini sorduğunda; “Bugün Allah Teâlâ'nın Mûsâ'yı kurtardığı gündür” dediler. “Bizim Mûsâ ile hak ilişkimiz sizinkinden daha fazla” buyurdu ve o gün kendisi oruç tuttuğu gibi müminlerin de tutmalarını emretti. Ancak bir yıl sonra Ramazan orucu farz kılınıca Hz. Peygamber, âşûrâ orucu için “Dileyen tutsun, dileyen tutmasın” buyurdu.⁴⁰⁰ Böylece sözü edilen oruç Ebu Hanife'ye göre vacip olmaktan çıkıp, Ramazan orucunun farz olmasıyla nesholunmuştur.⁴⁰¹

Bu iki rivayetle birlikte hicretten önce Müslümanların âşûrâ orucu tuttıkları ve Ramazan orucu farz⁴⁰² kılınıca Allah Rasûlü âşûrâ orucunu dileyen tutsun, dileyen tutmasın diyerek serbest bıraktığını görüyoruz.⁴⁰³ Bunu yanında Yahudiler aşura orucunu Muharrem'in onuncu günü tuttuklarından dolayı ve onlara

³⁹⁸ Buhari, **Sahihü'l-Buhari**, thk. Abdu'l-Melik Mücahid, Riyad, Dârü's-Selam, 1997, “Savm”, 1, 69.

³⁹⁹ Buhari, “Tefsir”, 24.

⁴⁰⁰ Buhari, Savm 69; Müslim, Sıyam 128.

⁴⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Âşûrâ”, **DİA**, c. IV, s. 25.

⁴⁰² Ramazan ayında oruç tutmanın farz kılınıca dair ayetler, kible'nin çevrilmesinden bir ay, Hz. Peygamber'in hicretinden on sekiz ay sonra Şaban ayında nazil olmuştur. Bu ayda Ramazan Bayramı Namazı da ilk defa kılınmıştır. İbn Sa'd, **Tabakat**, c. I, s. 214; Taberî, **Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, c. II, s. 416.

⁴⁰³ Makrîzî, **İmtaü'l-Esmâ**, c. I, s. 79.

benzememek için Hz. Muhammed (sav) Muharrem ayının dokuzuncu ve onuncu günleri tutulmasını tavsiye etmiştir.⁴⁰⁴

1.3. Zekât

Zekât (زكاة) , zekâ (زكا), yezkû (يزكو) fiilinin mastarıdır. Sözlükte; artmak, bereketli olmak, temizlik, övmek, iyi olmak manalarına gelir.⁴⁰⁵

Zekât dini bir ibadet olmanın yanı sıra aynı zamanda sosyal ve ekonomik hayatı düzenleyen, güçlendiren, canlandıran bir yönü de vardır. Zekât kişinin kendi kazancı içinden bir başkasına vererek paylaşmasını ve yardıma ihtiyacı olanı gözeterek sosyal dayanışmanın güçlenmesine katkıda bulunur.

Kur'an'da zekât kelimesi otuz ayette marife olarak geçer⁴⁰⁶ ve bunların yirmi altısında namazla birlikte zikredilir.⁴⁰⁷ Kur'an'da sadaka (çoğulu “sadakât”) terimi de hepsi Medenî surelerde olmak üzere on iki ayette zekât anlamında kullanılmıştır.⁴⁰⁸ Zekâtla ilgili hususlar Mekke de nazil olmaya başlayarak, Medine’de ise son halini almıştır.

1.3.1. İslam’da Zekâtın Ortaya Çıkışı

İslamiyet’le birlikte Mekke’de yeni bir toplum ve devlet inşası söz konusuydu. Zira toplum göçebe ve anarşik bir yapıdaydı. Bu yapıdaki toplumun içerisinden ortaya çıkan İslam dini, sahabîleri ilk günden beri iyilik edip sadaka vermeye, Allah yolunda harcamaya teşvik ederek hali vakti yerinde olmayanların gözetilmesine teşvikte bulunmuştur. Hicretten önce bir devlet düzeninden bahsetmek zor olmakla birlikte devlet olmanın temellerinin atıldığını belirtmek gerekir.⁴⁰⁹ Aynı zamanda Mekke döneminde, zekât konusunu ihtiva eden ayetler, emir kipi ile değil

⁴⁰⁴ Tirmizi, Savm, 50.

⁴⁰⁵ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c. XIV, sf. 358.

⁴⁰⁶ Bakara Suresi 2/43, 83, 110, 177, 277; Nisa Suresi 4/77, 162; Maide Suresi 5/12, 55; Araf 7/156; Tevbe Suresi 9/5, 11, 18, 71; Meryem Suresi 19/31, 55; Enbiya Suresi 21/73; Hac 22/41, 78; Mü’minun Suresi 23/4; Nur Suresi 24/37, 56; Neml Suresi 27/3; Rum Suresi 30/39; Lokman Suresi 31/4; Ahzab Suresi 33/33; Fussilet Suresi 41/7; Mücadele Suresi 58/13; Müzzemmil Suresi 73/20; Beyyine Suresi 98/5.

⁴⁰⁷ Dört yerde namazla zikredilmez; Araf Suresi 7/156; Mü’minun Suresi 23/4; Rum Suresi 30/39; Fussilet Suresi 41/7.

⁴⁰⁸ Mehmet Erkal, “Zekât”, *DİA*, c. XLIV, s. 197.

⁴⁰⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. 2, Ankara, İmaj Yayınları, 2003, s. 963.

de haber kipi olarak gelmiştir. Zekât vermenin Müslüman’a has bir vasıf olduğunu ihtiva eden ayetler nazil olmuştur.⁴¹⁰

Hemen hemen her konuda olduğu gibi zekâtta da belirli bir gelişme süreci izlenmiş ve insanlara direkt emir yerine, konuya giriş mahiyetinde birtakım konulara değinilmiştir. Müslümanlara önce maddi manevi kirlerden arınma, yetime ve muhtaca yardımcı olma, malını Allah yolunda harcama gibi genel anlamdaki fiillerden bahsedilerek bu tür amelleri ifa etmeye aşinalık oluşturulmaya çalışılmıştır.

İslam, ortaya çıktığı zamandan beri zekât, ilk nazil olan ayetlerle birlikte İslam toplumunun inşasında büyük rol oynamıştır. Kur’an, yoksulu gözetmeye dair teşvikte bulunmuş ve gözetlemeyenleri ise uhrevi cezalarla ikaz etmiştir.⁴¹¹

Kalem sûresinin on yedi ila otuz üçüncü ayetleri arasında “bahçe sahipleri kıssası” anlatılmaktadır.⁴¹² Bu kıssa üzerinden Allah Teâlâ bahçe sahiplerini sınadığı gibi Mekke halkını da sınadığına işaret etmektedir. Bu bahçe Allah Teâlâ’nın bahçedeki hakkını eksiksiz ödeyen bir kimseye aitti. Bu kişi insanların da faydalanmasını sağlıyordu. Bahçe sahibinin vefatından sonra bahçesi oğullarına geçmiş ve oğulları ise Allah hakkını ödemeyip cimrilik yapmışlardır. Bunun üzerine Allah Teâlâ onların bahçesini telef etmişti.⁴¹³ Bu örnekle birlikte aslında kişinin kendisine ait olduğunu düşündüğü şeylerin kendisine ait olmadığını ancak Allah’ın olduğunun ve onu ihtiyaç sahipleriyle paylaşılması gerektiği üzerinden infaka teşvik söz konusudur.

Allah Teâlâ bu iki ayet üzerinden müminlere, kâfir profilini göstererek mümin kimsenin bu kişiler gibi olmaması gerekliliği konusunda ikazlarda bulunmuştur. Diğer yandan kâfirler hususunda ise İslam’ı tercih etmedikleri sürece yaptıklarının bir karşılığı olacağı gerçeği, kıssalar üzerinden tahayyül ettirilmeye çalışılmıştır.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Leyl Suresi, 92/17-18.

⁴¹¹ Müddessir Suresi, 74/38-47.

⁴¹² Kalem Suresi, 68/17-32.

⁴¹³ Kurtubi, **el-Câmi’ li-Ahkâmi'l-Kur’ân**, c. XXI, s. 160 vd.

⁴¹⁴ Hâkka Suresi, 69/1-52 (34. Ayeti yoksulu doyurmaktan bahsetmektedir.)

Mekke döneminde gelen ayetler İslam toplumunun oluşmasında, sosyal düzenin olması gerektiği noktaya getirilmesi için belirli insan prototiplerini sunuyor. Kur'an-ı Kerim, bu prototipler üzerinden toplumda yardıma ihtiyacı olan fakir, yetim ve kölelerin haklarını gözeterek, varlıklı insanları infaka çağırarak her fırsatta muhataplarını uyarıyordu. Mekke de nazil olan birçok ayette ihtiyacı olan kimselere yardım etmeye ve köle azat etmeye teşvik vardır.⁴¹⁵

Mekke döneminde nazil olan⁴¹⁶ bir başka sûrede ise Hz. Peygamber'in nezdinde insanlara yetimi gözetmesi hatırlatılmaktadır:

*“Öyleyse sakın yetimi ezme! Sakın isteyeniyi azarlama! Rabbinin nimetine gelince; işte onu anlat.”*⁴¹⁷ Bu ayete göre Allah Hz. Peygamberi yetim iken nasıl korumuşsa, o da yetimi incitmeden himaye etmelidir. Allah ona ne yapacağını bilmez iken yol göstermiştir; o da kendisine bir şeyler sorup aydınlanmak isteyeniyi geri çevirmemesini ve kendisinden yardım isteyeniyi azarlamamasını, gereken yardımı elinden geldiği kadar yaparak yetime adeta şefkatli bir baba gibi olması gerektiği buyrulmuştur.⁴¹⁸

Bu minvaldeki ayetlerin yanı sıra Mekke'de nazil olan sekiz ayette de zekât kelimesi geçmiştir.⁴¹⁹

Mekke döneminde inen zekât ayetleri ile Medine döneminde inen ayetlerini mukayese edip incelediğimizde aralarında açık bir şekilde fark olduğunu görürüz. Mekke döneminde inen ayetlerle infak etmeye, Allah rızası için malını vermeye teşvik edilmiştir. Mekki ayetlerde, zihinler zekât verme fikrine alıştırılmıştır. Bu

⁴¹⁵ Fecr Suresi, 89/17-18; Beled Suresi 90/13-16; Maun Suresi 107/2-3

⁴¹⁶ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, c. VIII, s. 423.

⁴¹⁷ Duha Suresi, 93/9-11.

⁴¹⁸ İbn Kesir, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, c. VII, s. 427.

⁴¹⁹ Meryem Suresi, 19/31, “Nerede olursam olayım, O beni mübarek kıldı; yaşadığım sürece bana namazı ve zekâtı emretti.”; Meryem Suresi, 19/55, “Halkına namazı ve zekâtı emrederdi; Rabbi nezdinde de hoşnutluk kazanmış bir kimse idi.”; Enbiya Suresi, 21/73, “Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren önderler yaptık ve kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi vahyettik. Onlar, daima bize ibadet eden kimselerdi.”; Mü'minun Suresi, 23/4, “Onlar ki, zekâtı verirler.”; Neml Suresi, 27/3, “Onlar ki namazı kılarlar, zekâtı verirler ve ahirete de kesin olarak iman ederler.”; Rum Suresi, 30/39, “İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte zekâtı veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır.”; Lokman Suresi 31/4, “O kimseler, namazı kılarlar, zekâtı verirler; onlar ahirete de kesin olarak iman ederler.”; Fussilet Suresi, 41/7, “Onlar zekâtı vermezler; ahireti inkâr edenler de onlardır.”

durum sadece zekât için geçerli değildir. Diğer ibadetlere ve hükümlere baktığımızda da bu durum esastır. İslam dinin ilk gününden itibaren ibadetler şekillenmeye başlamıştır. İlk dönemlerde ibadetlerde zorunluluk duygusu değil gönüllülük esası ve Allah rızası vardı. Bu araştırma boyunca yapılan literatür çalışmasında incelenen ibadetlerde bu esasın varlığını tespit ettik.

Mekke dönemi İslam dinin, İslam devletinin temel prensiplerinin olduğu bir evredir. Muhataplara emir verilmeden önce, Allah Teâlâ'nın yüceliği ve verdiği nimetlerden bahsedilmiştir.

Ekseriyetle Mekke'de nazil olduğu rivayet edilen En'âm sûresinde⁴²⁰ geçen şu ayet, âlimler arasında ihtilafa yol açmıştır:

" وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ "

*"O, çardaklı, çardaksız olarak bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmalıkları ve ekinleri, zeytini ve narı (her biri) birbirine benzer ve (her biri) birbirinden farklı biçimde yaratandır. Bunlar meyve verince meyvelerinden yiyin. Hasat günü de hakkını verin, fakat israf etmeyin. Çünkü Allah, israf edenleri sevmez."*⁴²¹

Allah Teâlâ hakkın verilmesi "وَآتُوا حَقَّهُ", emrini vermeden önce nimetlerinden bahsederek sonrasında bu nimetlerin kendisinin lütfundan ötürü gerçekleştiğini beyan etmiştir. Kurtubî, Zeccac'dan gelen rivayetle zekâtla ilgili olması münasebetiyle bu ayetin Medine'de nazil olduğunu dile getirmiştir.⁴²² Razi ise Kurtubî de yer alan görüşün tam aksine bu ayetten yola çıkarak "Hasat günü hakkını verin" buyruğunun Mekke'de nazil olduğunu ileri sürmüştür.⁴²³ O, Mekke de inen bir ayet olmasından dolayı da zekâtın farz kılınışının Medine'de değil de Mekke de farz kılındığını söylemiştir.⁴²⁴ Bu ayette hasatların hakkını verin emri vardır fakat herhangi bir miktar belirtilmemiştir. Zekâtın miktarı daha sonra öşür ayetiyle birlikte

⁴²⁰ Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, c. I-II, s. 33.

⁴²¹ En'âm Suresi, 6/141.

⁴²² Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, c. IX, s. 53.

⁴²³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. III, s. 361.

⁴²⁴ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, c. XIII, s. 225.

netleşmiş ve bu ayet nesholmuştur.⁴²⁵ Taberî, Kurtubî ve Razî bu ayette geçen emrin zekât olduğu konusunda hemfikirdirler.⁴²⁶ En'am sûresindeki ayetin dışında "hakkını verin" ibaresi Mekke'de inen başka ayetlerde de zikredilmiştir.⁴²⁷

Ancak bu ayetlerde zikredilen zekât ve zekâta işaret eden kelimeler Medine'de son şeklini alan zekâtla aynı değildir. "Mekki surelerde zikredilen zekât Medine'de farz kılınan, miktar ve ölçüleri belirtilen, toplanması ve dağıtılması için memurlar tayin edilen, düzenlenmesi hususunda fertlerin yanı sıra devletinde sorumlu tutulduğu zekâtın bizzat kendisi değildir. Mekke'de zekât, kayıt ve sınırlardan uzak mutlak bir zekâttır. Müminlerin imanına ve aralarındaki kardeşlik duygularına terk edilmiştir. Az bir mal ile görevi yerine getirebildiği gibi, daha çok mal harcamayı da gerektirebiliyordu."⁴²⁸ Mekke döneminde nazil olan ayetlerde muhatapların zihinlerinde nihai hükme doğru bir altyapı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Kur'an ayetlerinin dışında bir de Habeşistan'a hicret eden Cafer b. Ebî Talib'in Necaşi ile olan konuşması Mekke'de indiğine dair delil gösterilmeye çalışılmaktadır. Cafer, Necaşi'ye Hz. Peygamber hakkında haber verdiğinde şu sözleri sarf etmiştir: "Bize namazı, zekâtı ve orucu emretmektedir." İbn Hacer, İbn Huzeyme'den gelen bu rivayete karşı çıkmıştır. Burada geçenlerden maksat günde beş vakit kılınan namaz, ramazan orucu ve nisabı belli olan zekât değil, genel anlamda kullanılan namaz, oruç ve zekâttır.⁴²⁹

Zekâtın Medine'de farz kılındığına dair görüşlerde ise Ramazan ayının farz kılındığı, hicretin ikinci yılı Şaban ayından sonra bayrama iki gün kala fıtır sadakası

⁴²⁵ Suyûti, **ed-Dürrü'l-Mensur fi't-Tefsîr bi'l-Me'sur**, trc. Zekeriya Yıldız, İstanbul, Ocak Yay., 2012, c. VI, s. 234.

⁴²⁶ Bu ayette zikredilenin nesholunduğuna dair görüş olması aslında ayetin Mekke döneminde inmesinden dolayıdır. Nitekim hicret sonrası ayet ve hadislerle bu husus neshden ziyade daha tafsilatlı bir şekilde açıklanmıştır.

⁴²⁷ İsra Suresi, 17/26; Rum Suresi 30/38

⁴²⁸ Kardavi, **Fıkhu'z-Zekât**, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 2. bsk., 1973, c. I, s. 61.

⁴²⁹ İbn Hacer Askalânî, **Fethü'l-Bâri bi-Şerhi Sahihi'l-Buhari**, thk. Muhibbuddin el-Hatib, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire, Daru'r-Reyyan li't-Türas, 1986, c. III, s. 313; Karadavi, **Fıkhu'z-zekât**, c. I, s. 69.

emredildiği rivayet edilir. Fıtır sadakasından⁴³⁰ sonra zekâtın farz kılındığı beyan edilmiştir.⁴³¹

Zekâtın kimlere verileceğine dair düzenleme Medine’de nazil olan Tevbe sûresinde yapılmıştır. Zekâtın verileceği kişiler; yoksullar, düşkünler, (zekât toplayan) memurlar, gönülleri (İslâm’a) ısındırılacak olanlar, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) köleler, borçlular, Allah yolunda olan ve yolda kalanlar olduğu ifade edilmiştir.⁴³²

Tevbe sûresinin 60. ayeti hicretin 9. yılında nazil olmuştur. Zekât ise hicretin ilk yıllarında bu ayet inmeden evvel farz kılınmıştır. İbnu’l-Hassar zekâtın sarf mahallerine dair ayet inmemesine rağmen öncesinde bildiklerini söylemiştir. Nitekim ayet nazil olmadığı halde biliyor olmaları ve sonrasında ayet nazili ile hüküm kuvvetlendirilmiştir.⁴³³ Zekâta dair hükümler tedrici olarak ayet ve Hz Peygamber’in sünnetiyle şekillenmiştir. Zekât Medine’de Hz. Peygamber’in sünnetiyle detaylanmıştır. Zekâtın kimlere, ne kadar ve hangi mallardan verileceği hususu zamanla ortaya çıkmıştır. Nitekim Kur’an’da yer alan “*Apaçık mucizeler ve kitaplarla (gönderildiler). İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'an'ı indirdik.*”⁴³⁴ ayet neticesinde sünnete başvurularak onun Kur’an’ın sözlü açıklaması ve tatbikatı olduğu görülmektedir. Yani burada sünnet, Kur’an’ın mücmel bıraktığını beyan eder.⁴³⁵

1.4. Kurban

Kurban, kurb kelimesi, ق-ر-ب kökünden türemiş olup sözlükte yakınlık, yakınlaşma anlamlarına gelir ve uzaklık anlamında kullanılan بُد bu’d kelimesinin

⁴³⁰ Fıtır sadakası, Ramazan orucunu tutup bayrama ulaşmanın bir şükürü olarak; dinen zengin olup küçük, büyük, hür, köle üzerine vacip olan sadakadır. Ramazan ayının sonuna yetişen Müslümanın, belirli kimselere vermesi vacip olan bir sadakadır. (Buhari, “Zekat”, 70, 71, 76, 78). Fıtır sadakası hicretin ikinci senesinde zekâttan önce meşru kılınmıştır. (İbn Hacer el-Askalânî, **Fethu’l-Bari bi Şerhi Sahihi’l-Buhari**, thk. Muhibbuddin el-Hatib, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire, Daru’r-Reyyan li’t-Tûras, 1986, c. III, s. 313).

⁴³¹ Makrizi, **İmtaü’l-Esmâ**, s. 79; İbn Hacer, **Fethu’l-Bari**, c. III, s. 313.

⁴³² Tevbe Suresi, 9/60.

⁴³³ Suyuti, **el-İtkan**, c. 1-2, s. 87.

⁴³⁴ Nahl Suresi, 16/44.

⁴³⁵ Kardavi, **Fıkhu’z-Zekât**, c. I, s. 69.

zıddıdır. Kurban kendisiyle Allah’a manen yaklaşılan şeydir.⁴³⁶ İstilahî anlamda kurban “ibadet maksadıyla belirli bir vakitte belirli şartları taşıyan hayvanı usulüne uygun olarak boğazlamak, ya da bu şekilde boğazlanan hayvan” demektir. Arapça da bu şekilde kesilen hayvana “udhiyye” denilmektedir. Eti için kesilen hayvana ise zebîha denilir.⁴³⁷

Kurban, insanlık tarihi kadar eski bir ibadettir. Bu tarih Hz. Âdem’in oğulları Habil ve Kabil’e kadar dayanmaktadır. Hz. Âdem (as.)’in iki oğlunun Allah’a kurban sunduğu ve bu kurbanlardan birinin kabul edildiğine dair anlatılan kıssa dikkate alındığında kurbanın ne zamandan beri olduğunu beyan etmektedir.⁴³⁸

Hz Âdem’le başlayan bu ibadet, Hz. İbrahim’in oğlunu, gördüğü rüya üzerine kurban etmeye karar verişî üzerine oğlunun teslimiyeti⁴³⁹ ve bunun üzerine Allah’ın ödül olarak kurbanlık gönderdiğinin anlatıldığı kıssa,⁴⁴⁰ kurbanın Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’e kadar süre geldiğine işaret etmektedir.

Kur’an’da yer alan bu bilgiler Habil ve Kabil, Hz. İsmail ve oğlu İsmail üzerinden verilen örnekler, bütün ilahî dinlerin tarihinde yer alan kurban ibadetine işaret etmektedir. Nitekim Hac sûresinde geçen ayette her ümmet için Allah’ın rızık olarak insanlara verdiği hayvanların kurban olarak kesilmesinin meşru olduğu buyrulmuştur.⁴⁴¹

Kurban her ümmet üzerine meşru kılınmış malî bir ibadettir. Kurban malî bir ibadet olmanın yanı sıra aynı zamanda psikolojik yönü de olan bir ibadettir. İnsanda mevcut olan birtakım saldırganlık içgüdüsünden insanı dengeli bir birey olma içgüdüsüne yönlendirir.⁴⁴²

⁴³⁶ İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, c. I, s. 663 vd; Rağîb el-İsfahânî, **Müfredat**, s. 398,399.

⁴³⁷ Ahmet Güç, **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, (Dini araştırmalar serisi; 1), Bursa, Düşünce Kitabevi, 2003, s. 309.

⁴³⁸ Maide Suresi, 5/27.

⁴³⁹ Saffat Suresi, 37/102, 103.

⁴⁴⁰ Saffat Suresi, 37/107.

⁴⁴¹ Hac Suresi, 22/34.

⁴⁴² Ali Murat Daryal, **Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri**, İstanbul, İFAV Yay., 1994, s. 282 vd.

1.4.1. İslam'da Kurban'ın Ortaya Çıkışı

Daha önce de bildirildiği gibi başlangıcı vahye dayanmayan birçok uygulama İslamiyet'le birlikte kaldırılmıştır. Vahye dayanan uygulamalar ise içerisindeki şirk unsurlarından temizlenerek bir tevhid akidesi ile birlikte emredilmiştir. Kurban ibadeti de tarih seyri boyunca birçok aşamadan geçmiş ve İslam'la birlikte bugünkü en son halini almıştır. Çünkü İslamiyet geldiği ortamdaki ve önce dinlerde ki bütün kurbanları yok sayarak sunulan kurbanların sadece Allah adına olması gerektiğini bildirmiştir.⁴⁴³ İslamiyet'te Müslüman kimsenin kesmiş olduğu kurbanla, yakınlık kurmak istediği tek varlık Allah Teâlâ olmalıdır.

İslam'da Allah'a yaklaşmak ve ibadet maksadıyla kesilen hayvanlar üçe ayrılır: 1-Udhiyye (kurban)⁴⁴⁴, 2-Hedy (hacda kesilen kurban),⁴⁴⁵ 3-Akika kurbanıdır.⁴⁴⁶

1.4.2. Mekke Döneminde İnen Kevser Suresi ve Kurban

Kevser suresi hususunda, sahabîden İbn Abbas (ö. 687) ve âlim el-Kelbi (ö. 763) ile Mukatil'e (ö. 767) göre Mekke'de nazil olduğunu bildirilir.⁴⁴⁷ Hz. Peygamber'in oğlu Abdullah'ın ölmesi üzerine, müşriklerden As b. Vail⁴⁴⁸, Ukbe b. Muit, Ka'b b. Eşraf, Ebu Cehil veya bir kısım Kureyşli soyu kesik (ebter) diyerek,

⁴⁴³ Maide Suresi, 5/3.

⁴⁴⁴ Kurban genel kabule göre hicretin ikinci yılında emredilmiştir. Taberi, Beni Kaynuka gazvesi sonrasında, olarak zikretmiştir. Beni Kaynuka Gazvesi sonrası Hz. Peygamber Medine'ye döndüğünde, Zilhicce ayının onuncu günü sabah bayram namazı kılmışlar ve varlıklı sahabilerle birlikte kurban kesmiştir. Medine'de namazgâhta kılınan ilk namazdı. Namaz kılınan o yerde Hz. Peygamber'in bir ya da iki kurban kestiği rivayetler arasındadır. Cabir b. Abdullah, Beni Seleme mahallesinde kılınan namazın ilk kurban bayramı namazı olduğunu ve kesilen kurbanlarında ilk kurbanlar olduğunu rivayet etmiştir. O gün Beni Seleme'de on yedi kurban kesilmiştir. (Taberi, **Tarihü'r-rusûl ve'l-müluk**, c. 2, s. 481.)

⁴⁴⁵ Hedy "yol göstermek, izinden gitmek; göndermek, hediye etmek anlamlarına gelir. (Cevheri, **Sihah**, c. VI, s. 2533; Rağıb el-İsfehani, **Müfredat**, s. 538 vd.) Hedy (hedy) kelimesi, ıstılahi olarak hac ve umre sırasında Harem'de kesilen kurbanlık hayvanları ifade eder. (Salim Ögüt, "Hedy" **DİA**, C.17, S. 156.) Hedy, Kur'an-ı Kerim'de terim anlamında beş yerde geçmektedir. (Bakara Suresi, 2/196; Mâide Suresi, 5/2, 95, 97; Feth Suresi, 48/25.)

⁴⁴⁶ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, **Zadü'l-mead fî hedyi hayri'l-ibad**, thk. Şuayb el-Arnaut, Abdülkadir Arnaut, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 3. bsk., 1998, c. II, s. 286.

⁴⁴⁷ Kurtubi, **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân**, c. XXII, s. 519; Suyuti, **el-İtkan**, c. I-II, s. 34.

⁴⁴⁸ Ebü'l-Hasan Mukatil b. Süleyman b. Beşir Mukatil b. Süleyman, **Tefsiru Mukatil b. Süleyman**, thk. Abdullah Mahmûd Şehhate, Beyrut, Müessesetü't-Tarihi'l-Arabi, 2002, c. IV, s. 880; İbn Sa'd, **Tabakat**, c. I, s. 111.

onun unutulacağını söyleyerek Peygamber’le alay etmeleri sonucu Peygamber’i Kevser’le ⁴⁴⁹ müjdelemek üzere nazil olmuştur. ⁴⁵⁰

Kevser sûresinin Medine’de nazil olduğuna dair Enes b. Malik’ten (ö. 711) rivayet edilen bir hadis delil olarak gösterilmektedir.

“Bir gün Rasulullah (s.a.v.) aramızda iken ansızın hafif bir uykuya daldı. Sonra tebessüm ederek başını kaldırdı. “Seni güldüren şey ne ey Allah Rasulu?” dedik. O da şöyle buyurdu: “bana az önce bir sure indirildi.” Daha sonra “Bismillahirrahmanirrahim” diyerek Kevser suresini okudu. Sonra dedi ki: “Kevser nedir? Biliyor musunuz?” biz “Allah ve Rasulu daha iyi bilir” dedik. O şöyle buyurdu: “O, Yüce Rabbimin bana vaat ettiği bir nehirdir. Onda çok hayır vardır. O kıyamet günü ümmetimin su alacağı havuzdur. Kapları, yıldızların sayısı kadardır...”⁴⁵¹

Sadece Enes b. Malik rivayetiyle gelen hadise göre Kevser suresi Medeni olarak kabul edilmiştir. ⁴⁵² Enes Medine’de iken on yaşlarında Hz. Peygamber’in hizmetine girmiştir. Bu sure üslub itibariyle ve cumhur ittifakıyla Mekke’de nazil olmuştur. Bazıları da Enes b. Malik ve diğer rivayetleri ortak noktada buluşturmak itibari ile hem Mekke’de hem de Medine’de nazil olduğunu ileri sürmüştür. ⁴⁵³ Enes b. Malik’in bu rivayeti muhtemeldir ki Hz. Peygamber’in geçmişe dönük Kevser Suresi hakkında sohbet ederken Enes b. Malik o anda nazil olduğunu anlamış olmasıdır.

Mekke’de nazil olan Kevser suresi içerisinde yer alan ikinci ayette ki “فَصَلِّ وَأَنْحَرْ” emrinde yer alan “وَأَنْحَرْ” venhar ifadesinden kastedilenin mücmel olmasından dolayı birçok birçok görüş öne sürülmüştür. Bu öne sürülen görüşlere geçmeden evvel nahr, kelime manası; göğsün gerdanlık kısmıdır. Devenin boğazlanması da nahr kelimesiyle ifade edilir. Devenin boğazlanma şekli ile diğer

⁴⁴⁹ Yaygın olan manaya göre cennette bir nehrin özel ismidir. (Buhari, Tefsir, 108.)

⁴⁵⁰ Vâhidî, **Esbâbü’n-nüzûl**, 1991, s. 494; Râzî, **Mefatihü’l-Gayb**, c. XXXII, s. 132; Derveze, **et-Tefsirü’l-Hadis**, c. II, s. 12; İbn Kesir, **Tefsirü’l-Kur’ani’l-Azim**, c. VIII, s. 504; Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzi, **Zadü’l-Mesir fi İlmi’t-Tefsir**, Beyrut, el-Mektebü’l-İslâmî, 3. bsk., 1984, c. IX, s. 250.

⁴⁵¹ Müslim, Salat, 53.

⁴⁵² Suyuti, **el-İtkan**, c. I-II, s. 42.

⁴⁵³ Süleyman Ateş, **Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri**, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, c. XI, s. 126.

hayvanların boğazlanma şekli farklı olmasından dolayı “نحر البعير” nahru'l-beir” ifadesi kullanılır.⁴⁵⁴ Nahr kelimesi Kur'an'da sadece Kevser sûresinde geçmiştir.

Hiz. Peygamber'in veda haccı sırasında ki Ebu Bekre'den (ö. 634) rivayetle bir hadisinde “نحر” (nahr), “يوم النحر” (kurban günü) olarak geçmektedir.

“Hz. Peygamber bugün hangi gün? dedi. Biz sukut ettik. Başka bir isimle isimlendirecek zannettik. ‘-Kurban günü “يوم النحر” değil mi?’ dedi. ‘Evet’ dedik. Sonra ‘-Bu ay hangi aydır?’ diye sordu. Yine sukut ettik ve yine başka bir isimle isimlendirecek zannettik. ‘-Zil-hicce değil mi?’ buyurdu. ‘Evet’ dedik. Bunun üzerine şöyle buyurdu: ‘-Kanlarınız, mallarınız, ırzlarınız bu belde içinde, bu ayda bu günün haram olduğu kadar birbirinize haramdır. Burada hazır bulunanlarınız burada bulunmayanlara bunu ulaştırın. Olabilir ki, burada olan kimse, bunu daha iyi anlayan birine tebliğ etmiş olur.’”⁴⁵⁵

“فَصَلِّ لِرَبِّكَ”

1-Beş vakit namaz kıl.⁴⁵⁶

2-Allah'ın verdiği Kevser için, çok hayır için şükret ve namaz kıl.⁴⁵⁷

3-“Namazını yalnızca Rabbine kıl”, denilerek toplumda yer alan puta tapıcılık eleştirilerek tevhid ve ihlâs ön plana çıkarılmıştır.⁴⁵⁸

“فَصَلِّ لِرَبِّكَ” (fesalli) namaz kıl emrinden kastedilenin bayram namazı olması düşünülemez çünkü Mekke dönemine baktığımızda toplu ibadet söz konusu değil. Müslümanların Mekke’de bir araya gelip toplu ibadet yapmaları bir yana İslam’ı, Allah’ı, tevhidi anlatmakta zorluk çekmekteydiler.⁴⁵⁹ Müslümanlara uygulanan boykot ve işkenceler bunun örneklerindendir. Öyle ki bir araya gelmeleri ve toplu bir namazın emredilmesi düşünülemez.

“وَائِخْر” ile ilgili beş görüş vardır:

⁴⁵⁴ Rağıb el-İsfahani, **Müfredat**, s. 485.

⁴⁵⁵ Buhari, İlim, 9.

⁴⁵⁶ Mukatil b. Süleyman, **Tefsir**, c. IV, s. 880.

⁴⁵⁷ Yazır, **Hak Dini**, c. IX, s. 524.

⁴⁵⁸ Taberi, **Câmiü'l-beyân**, c. VII, s. 575.

⁴⁵⁹ Süheylî, **Ravdu'l-Unuf**, c.II, s. 4.

1. İbn Abbas'tan rivayetle Kurban Bayramı günü, kurban kes.⁴⁶⁰

“فَصَّلْ” (fesalli) ifadesinde geçen “namaz kıl” emrinin Bayram sabahı Müzdelife’de kılınan sabah namazı olduğu söylenmiştir. “وَأَنْحَرْ” (venhar) emrinden kastedilenin ise Mina’da kesilen kurban olduğudur.⁴⁶¹ Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) bu görüşü savunmanın müşkül olduğu görüşündedir. Bu sure Mekki olduğundan dolayı ve Mekke’de iken Bayram namazı kılındığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2. “وَأَنْحَرْ” buyruğundan kastın namazda göğsün üzerine sağ eli, sol el üzerine koymaktır. Bu görüş Hz. Ali’nin (ö. 661) olup, İbn Kesir (ö. 1373) bu sözün sahih olmadığı düşüncesindedir.⁴⁶²

3. Ebu Ca’fer el-Bakır (ö. 733) da “وَأَنْحَرْ” buyruğu, “namaz için iftitah tekbiri alındığında ellerin kaldırılması” demektir açıklamasında bulunmuştur.⁴⁶³

4. “وَأَنْحَرْ” buyruğunun bir başka anlamı da göğsünü kibleye çevir olarak söylenmektedir.⁴⁶⁴

5. İbn Kesir, İbn Ebi Hatim’in (ö. 938) münker bir hadis rivayet ettiğini söyleyerek şöyle demiştir: “*el-Asbağ b. Nubate, Ali b. Ebi Talib’den şöyle nakletti:*

“إِنَّا أُعْطِينَاكَ الْكُوثَرَ صَلَّى لِرَبِّكَ” ayeti nazil olunca Allah Rasulu şöyle sormuştur: *Ey Cebrail, Rabbimin bana kesmemi emrettiği bu kurban nedir? Cebrail de -sana emrettiği kurban kesmek değildir demiştir. O sana namaza başladığında, tekbir aldığı anda, rükûa vardığında, rükûdan başını kaldırdığında ve secdeye vardığında ellerini kaldırmanı emrediyor, çünkü bu namaz bizim yedi gök semadaki Meleklerin namazıdır. Her şeyin bir ziyneti vardır. Namazın ziyneti de her tekbir alışta elleri kaldırmaktır.*”⁴⁶⁵

İbn Kesir belirtmiş olduğumuz maddeleri sıralayıp sonrasında kendi görüşünü dile getirmiştir. “وَأَنْحَرْ” (venhar) emrinin kurban bayramında kurban kesmek olduğunu söylemiş ve buna delil olarak da Hz. Peygamber’in önce bayram namazını kılmayı, namaz sonrası kurban kesmeyi emrettiği hadis delil olarak gösterilmiştir.

⁴⁶⁰ Mukatil b. Süleyman, **Tefsir**, c. IV, s. 880.

⁴⁶¹ Yazır, **Hak Dini**, c. IX, s. 528.

⁴⁶² İbn Kesir, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, c. VIII, s. 503.

⁴⁶³ İbn Kesir, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, c. VIII, s. 503.

⁴⁶⁴ İbn Kesir, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, c. VIII, s. 503.

⁴⁶⁵ İbn Kesir, “**Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**”, c. VIII, s. 503.

“Bera b. Azib şöyle demiştir: Hz. Peygamber kurban bayramı günü, bayram namazından sonra bize hutbe yaptı: “Her kim bizim bu namazımızı kılar, keseceğimiz kurbanı keserse kurbanı uygun iş yapmış olur. Her kim de kurbanını namazdan evvel keserse, kurbanlık namazdan evvel kesilmiş olur ve onun için kurban olmaz.” buyurdu. Bunun üzerine Bera b. Azib’in dayısı Ebu Burde b. Niyar: “Ya Rasulullah! Ben davarımı namazdan evvel kurban etmiş bulundum. Bugün yeme içme günü olduğunu biliyordum. Davarımın evimde kurban edilen ilk davar olmasını arzu ettim. Bu sebeple davarımı boğazladım da namaza gelemeden evvel sabah yemeğini yedim.” dedi. Rasulullah: “Senin bu davarın yalnız yenecek et davarıdır.” buyurdu...”⁴⁶⁶

Kurban bayramı namazı ve kurban Medine’de meşru kılınmıştır. Kevser suresi ise Mekke’de nazil olmuştur. Bu yukarıda geçen rivayet Medine’de buyrulmuştur. Kurban Mekke’de meşru kılındığını savunanlar için o zaman Müslümanların Medine’de bu hataya düşmeleri anlamsız olurdu. Eğer kurban biliniyor ve Kevser’de ki sıralamaya göre önce bayram namazı kılınması sonrasında da kurban kesileceğini bilmeleri gerekirdi.

Kur’an’da kurbanla ilgili açık hükümler, Hac ibadeti esnasında kesilecek kurbanla ilgili hükümleri içermektedir.⁴⁶⁷ Bu ayetler Medine döneminde nazil olmuş ayetlerdir.

İslam tarihi kaynaklarında kurban bahsi “سنة الاضحية” başlığı altında incelenmiştir.⁴⁶⁸ Medine’de hicretin ikinci yılında meşru olan Kurban, Mekke’de nazil olan Kevser suresi ile değil de Peygamber’in Medine’de ki emir ve sünnetiyle meşru olmuştur.⁴⁶⁹

Nitekim Nisa sûresinde yer alan şu ayet, Kur’an’ın mücmel bıraktığı yerde Allah Rasulü’nün tatbikine uymamız gerektiğini emretmektedir.

⁴⁶⁶ Buhari, “İydeyn”, 5.

⁴⁶⁷ Bakara Suresi, 2/196; Maide Suresi, 5/2, 95,97; Hac Suresi, 22/28, 36, 37; Fetih Suresi, 48/25.

⁴⁶⁸ İbn Sa’d, **Tabakat**, c. I, s. 214; İbn Seyyidünnas, **Uyunü'l-Eser**, c. I, s. 373.

⁴⁶⁹ Taberi, **Tarih**, c. II, s. 481

*“Kim peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kim yüz çevirirse (bilsin ki) biz seni onlara bekçi göndermedik.”*⁴⁷⁰

1.4.3. Akika

Akika çocuk için, doğumunun yedinci gününde veya daha sonra, Allah'a şükür niyetiyle kesilen hayvana verilen isimdir.⁴⁷¹

Hız. Peygamber'in bi'setten önce ilk çocuğu Kasım'dır. Sonra sırasıyla Zeynep, Rukiye, Fatıma ve Ümmü Gülsüm dünyaya gelmişlerdir. İslam sonrası Abdullah dünyaya gelmiş ve Mekke'de vefat etmiştir. Hız. Peygamber'in saymış olduğumuz bu çocukların annesi Hız. Hatice'dir. Hız. Hatice dünyaya gelen her erkek çocuğu için ikişer koyun, kız çocukları için de bir koyun akika (kurbanı) kestığı rivayet edilir.⁴⁷² Hız. Hatice'nin çocukları için kesmiş olduğu kurban, İslam öncesinde var olan akikanın, İslam sonrasında da devam ettiğini ve Hız. Peygamber'in müsaade ettiğini göstermektedir. Burada dikkat çekici nokta, Hız. Peygamber'in İslam sonrası da var olan akika kurbanını birtakım cahiliye unsurlarından temizleyerek devam ettirmesidir.⁴⁷³

Hız. Peygamber Medine'de dünyaya gelen oğlu İbrahim'in yedinci günü bir koyun kesmiştir. Sonrasında da saçlarını kesip, saçı ağırlığınca gümüş parayı miskinlere vermiştir.⁴⁷⁴ Torunları Hasan ve Hüseyin için de birer koç kesmiştir. Ümmetine de yeni doğan çocukları için kurban kesmeleri tavsiyesinde bulunmuştur.⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ Nisa Suresi, 4/80.

⁴⁷¹ Ahmet Güç, **Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban**, s. 338.

⁴⁷² İbn Sa'd, **Tabakat**, c. I, s. 110,111.

⁴⁷³ Ebu Davud, Edahi 21. (Belirtilen hadiste yeni doğan çocuğun başına kurban kanı sürmek cahiliye âdeti olarak kabul edilmiştir.)

⁴⁷⁴ İbn Sa'd, **Tabakat**, c. I, s. 212.

⁴⁷⁵ Ebu Davud, Edahi 21.

1.5. Hac

Hac kelimesi “bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak” manasına gelmektedir.⁴⁷⁶ Şer’i anlamda ise hac, kurban bayramında Yüce Allah’ın evi Kâbe’yi usûl ve şartlarına uygun bir biçimde ziyaret anlamına gelmektedir.⁴⁷⁷ Kur’an-ı Kerim’de hacc kökünden türeyen 33 tane kelime yer almaktadır.⁴⁷⁸

Hac ibadeti Kuran’da “*Orada apaçık deliller, İbrâhim’in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir.*”⁴⁷⁹ ayetiyle farz kılınmıştır. Bu ayet indikten Hz. Muhammedin yanında işitenlerden biri “her yıl mı?” diye üç defa sormuş ve bunun üzerine Hz. Muhammed sukut ederek cevap vermemiştir. Hz. Peygamber “Eğer evet deseydim her sene hac farz olurdu, buna da güç yetiremezsiniz” buyurdu. Bunun üzerine “*Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde sizi sıkıntıya sokacak hususlarda soru sormayın. Kur’an indirilirken böyle sorular sorarsanız size açıklanır. Allah onlardan sizi muaf tutmuştur. Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir.*”⁴⁸⁰ ayeti nâzil olmuştur.⁴⁸¹

1.5.1. İslam’da Haccın Ortaya Çıkışı

Hac ibadeti, Kur’an’da ve tarihi kaynaklarda görüldüğü üzere Hz. İbrahim’e kadar uzanmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Hz. Âdem’e kadar dayandıranlar da vardır. Mekke’nin kutsallığı İslam öncesi dönemler boyunca devam ettiği gibi İslam’la birlikte Müslümanlar için kutsal mekân olma özelliğini korumuştur.

Kâbe’nin kutsallığının Hz. İbrahim zamanına kadar uzandığının delili olarak “*İbrahim İsmail’le birlikte Kâbe’nin temellerini yükseltiyordu: "Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin. Ey Rabbimiz! Bizi sana teslim olanlardan eyle, soyumuzdan da sana teslim olacak bir ümmet çıkar. Bize*

⁴⁷⁶ Ömer Faruk Harman, “Hac”, **DİA**, c. XIV, s. 382.

⁴⁷⁷ İsfahanî, **Müfredat**, s. 107.

⁴⁷⁸ Abdülbâkî, **el-Mu’cemü’l-Müfehres**, s. 193-194.

⁴⁷⁹ Al-i İmran Suresi, 3/97.

⁴⁸⁰ Maide Suresi, 5/101.

⁴⁸¹ Müslim, Hac, 412.

ibadet usullerimizi göster, tövbemizi kabul et. Şüphesiz tevbeleri kabul eden, merhameti bol olan yalnız sensin.”⁴⁸² mealindeki ayet gösterilebilir.

Hız. İbrahim’in oğlu İsmail (as.) ile yaptığı hacın menasiki, Hız. Muhammed’in ifa ettiği ve günümüze kadar ulaşan hacla örtüştüğü söylenebilir. Zira *Taberi* günümüzde ifa edilen hac ibadetinde yer alan ihram, tavaf, telbiye, vakfe, say, cemrelerin taşlanması ve kurban kesilmesi menâsikinin Hız. İbrahim’de mevcut olduğunu belirtmiştir.⁴⁸³

Müşrik Araplar, erkek-kadın, üzerlerindeki elbiseyle günah işledikleri gerekçesiyle çınlçıplak soyunurlar; el ele tutuşur, parmaklarını birbirine kenetler, Kâbe’nin etrafında tavaf yapar ve ıslık çalıp el çırparlardı. Müşrik Araplar, Kâbe etrafında yapmış oldukları ibadeti, bu şekilde yaparak bir oyun eğlence haline dönüştürmüşlerdir.⁴⁸⁴ Yine müşrik Araplar, bu el çırpma ve ıslık çalma ritüelini, yanaklarını yere koyarak veya bir tarafa yaslanarak da yapıyorlardı.⁴⁸⁵

Müşrik Arapların hac ibadeti, putlar etrafında şekillenmekteydi. Araplar ihramdayken hayvan eti ve yağ yemeyerek perhiz yaparlardı. Hatta ihramda iken gölgede oturmazlardı. Eve ya da çadırlarına girmek istedikleri zaman evin arka duvarını delerek ya da evin üstünden atlayarak evlerine girerlerdi.⁴⁸⁶

İslam’ın teşri olduğu zaman Hac ibadeti içerisinde birçok şirk unsurunu barındıran bir durumdaydı. İslam tevhide aykırı olmayan İbrahim’den kalan hac ibadetini şirk unsurlarından arındırarak ifa etmeye devam etti.

1.5.2. Hız. Peygamber’in Umreleri ve Haccı

Cahiliye Araplarında Hac ibadeti şirk unsurlarıyla şekillenmiş bir haldeyken, İslam’la birlikte tevhid anlayışıyla ıslah edilmiştir. Diğer ibadetlerde olduğu gibi

⁴⁸² Bakara Suresi, 2/127-128.

⁴⁸³ Taberi, Tarih, c. I, s. 162; Buhari, Hac, 42.

⁴⁸⁴ Korkut Dindi, “Kur’an-Siyer Münasebeti Bağlamında Müşriklere Nispet Edilen ıslık Çalma ve El Çırpma Ritüeli”, **İslâmi Araştırmalar**, cilt: XXX, sayı: 2019, s. 246; Mehmet Soysaldı, **İbadet Tarihi**, s. 282.

⁴⁸⁵ Dindi, **a.g.m.**, s. 247.

⁴⁸⁶ Bakara, 2/189.

putlar etrafında şekillenen bu ibadette şirk unsurlarından arındırılarak Kâbe'nin kutsallığı devam etmiştir.

Hac ibadetinin farziyetinin hususuna bakıldığı zaman hangi yılda Müslümanlara emredildiği konusunda tam bir belirginlik olmamasına rağmen hicretin dokuzuncu yılı olduğu görüşü ağır basmaktadır.⁴⁸⁷ Haccın hicretin sekizinci yılında, hatta bir rivayete göre altıncı yılında farz kılındığı,⁴⁸⁸ ancak Mekke'nin sekizinci yılda (630) fethinin ardından Müslümanların önce Mekke valisi Attâb b. Esîd'in başkanlığında, ertesi yıl Hz. Ebubekir'in yönetimi altında hac yaptıkları da bilinmektedir. Hz. Peygamber de onuncu yılda ilk ve son haccını ifa etti.⁴⁸⁹

Hac ibadetinin farziyeti hicret sonrasına tekabül etse de hicret öncesi Hz. Muhammed'in umre ve hac yaptığı, hatta hac mevsimlerinde gelen kabileler arasında dolaşıp kendilerini İslam'a, imana davet emiştir.⁴⁹⁰ Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretten önce gerek kendisine nübüvvet gelmeden gerek geldikten sonra birçok defa hac yaptığı kaydedilir. Hz. Peygamber Kâbe'yi Hicretten sonra yalnız onuncu yılda bir hac yapmış olup bu da haccın Müslümanlara farz kılınmasından sonra yaptığı "haccetü'l-İslâm"dır. Hz. Peygamber ashabına veda edip ardından bir daha hac yapamadığı için "haccetü'l-vedâ" ve İslâm'ın temel ilkelerini topluca tekrar hatırlattığı ve tebliğine son noktayı koyduğu için de "haccetü'l-belâğ" diye isimlendirilmiştir.⁴⁹¹

Hz. Peygamber'in hac ve umrelerine dair farklı rivayetler vardır. Hz. Peygamber'in umresine dair Enes b. Malik, dört umresi olduğu bunların biri hariç diğerleri Zilkade ayında yapmıştır. Birincisi Medine'den Zilkade ayında yaptığı umresi, ikincisinin *Hudeybiye umresi*, üçüncüsünün *hac ile beraber yapmış olduğu*

⁴⁸⁷ İbn Kayyim, **Zâdü'l-meâd**, c. II, s. 96.

⁴⁸⁸ Hz. Peygamber hicretin onuncu yılında hac farızasını ifa etmiştir. Her ne kadar "*Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın.*" (Bakara Suresi, 2/196) Hicretin altıncı yılında Hudeybiye senesinde inmişse de bu ayette haccın farz kılındığı belirtilmemektedir. Bu ayette başlanılan hac ve umrenin tamamlanması emredilmektedir. (İbn Kayyim, **Zâdü'l-meâd**, c. II, s. 96.)

⁴⁸⁹ Ahmet Özel, **Hz. Peygamber'in Haccı ve Umreleri** "Veda Haccı ve Hutbeleri Sempozyumu" yayınlanmamış tebliğ.

⁴⁹⁰ Tahir Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 184.

⁴⁹¹ Ahmet Özel, **Hz. Peygamber'in Haccı ve Umreleri** "Veda Haccı ve Hutbeleri Sempozyumu" yayınlanmamış tebliğ.

umre ve son olarak ise Huneyn ganimetinin dağıtıldığı zaman *Ci'ran umresi* olduğunu rivayet etmiştir.⁴⁹²

İbn Abbas rivayetinde ise Allah Resûlü'nün dört umre yaptığı belirtilmiştir. Birincisi Hudeybiye umresi, ikincisi Hudeybiye'den bir yıl sonraki kaza umresi, üçüncüsü Cirane'den yapmış olduğu umre ve dördüncüsü de Veda Haccı ile beraber yapmış olduğu umredir.⁴⁹³

Cabir b. Abdullah'tan gelen rivayette Hz. Peygamberin üç adet haccı olduğu ve bunlardan ikisinin hicret öncesi, son haccının ise hicret sonrası umre ile beraber yaptığı hac olduğu aktarılmıştır.⁴⁹⁴ Hz. Peygamber Mekke'de kendisine peygamberlik geldikten sonra hac sırasında insanları İslâm'a davet ederdi. Nitekim üç yıl boyunca kurban bayramı gecesini Akabe mevkiinde Medine'den gelen grupla buluşmuş, üçüncü buluşma (ikinci Akabe biatı) sırasında Medine'ye hicret kararı almıştı. Hz. Peygamber'in nübüvvetten sonra ve hicretten önce yaptığı iki hac, birinci ve ikinci Akabe biatları sırasında edâ ettikleridir.⁴⁹⁵

Hülâsa, hac ve umreye dair rivayetlere bakıldığında kesin bir bilgi söz konusu değildir. Cabir b. Abdullah'ın rivayetinde hicret öncesine dair iki haccı olduğu belirtilirken, Enes b. Malik ve İbn Abbas rivayetinde ise hicret öncesine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. İslam tarihi kaynakları incelendiği zaman Mekke döneminde yapıldığı rivayet edilen umrenin nasıl yerine getirildiğine dair bilgi bulunmamaktadır.

Hac ve umre ibadetlerine dair teferruatlı bilgi, Medine döneminde karşımıza çıkmaktadır. Haccın farziyeti ve menasiki Medine döneminde şekillenmiştir. Haccın vücubiyeti Âl-i İmrân Sûresi 97. âyetle sabit olurken, haccın yapılış şekli diğer

⁴⁹² Tirmizî, Hac, 6; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, c. II, s. 87.

⁴⁹³ Tirmizî, Hac, 7.

⁴⁹⁴ Tirmizî, Hac, 6; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, c. II, s. 87.

⁴⁹⁵ Ahmet Özel, *Haz. Peygamber'in Haccı ve Umreleri* "Veda Haccı ve Hutbeleri Sempozyumu" yayınlanmamış tebliğ.

ibadetlerde olduğu gibi ayetlerde açık bir şekilde anlatılmamıştır. Hac ibadetinin yapıış şekli ve adabı Hz. Peygamberin örnek uygulamaları ile sabittir.⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ Buhari, Hac, 1-151.

SONUÇ

Cahiliye döneminin genel inanç yapısında temelde Allah inancı var olmakla birlikte putlara taptıkları ve onları Allah'a ortak koştukları görülmektedir. Araplarda bulunan Allah inancı Hz. İbrahim'in dinin kalıntılarının bozulmuş ve farklı şekillerde yorumlanmış halidir.

Her dini diğer dinlerden ayıran işaretler ve isimler vardır. Daha önce Cahiliye toplumunun kabilelerden oluştuğunu söylemiştik. Arap toplulukları bir fikir ya da bir devlet çatısı veyahut ortak bir inanç etrafında toplanmadılar. Bu yüzden Cahiliye Araplarını kendi çatısı altında toplayan tek bir şiardan bahsedemiyoruz

Mekke döneminde İslam öncesi olan ibadetler, İslam'la birlikte şirk unsurlarından arındırılmıştır. İslam'la birlikte küfre düşen, şirke düşen toplum ıslah edilerek yeni bir toplum anlayışı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Mekke döneminde önce tevhid yerleştirilmeye çalışılmıştır. İslam inanç esasları ve ibadetleri tevhid üzerine inşa edilmiştir.

Mekke toplumu İslam'ın getirmiş olduğu ibadetlere, kavramlara yabancı değillerdi. Onlar ataları İbrahim'in dinini tahrif etmişler ve zamanla unutmuşlardır. Nitekim yapılan araştırmada ayet ve hadisler çerçevesinde bu hususa dair önceki ümmetlerde var olan ibadetleri hem cahiliye ile hem İslam'ın getirdiği anlayışla karşılaştırarak tahrif olmuş bir din anlayışının İslam'la birlikte ıslahının gerçekleştiği gösterilmeye çalışılmıştır.

İslam'la birlikte bazı kelimelere ıstılahî anlamlar yüklenerek sınırları belirlenmiştir. İlk emredilen ibadetlerden olan abdestin belirli şartları olduğu beyan edilerek sonrasında da namaz ibadetinin nasıl eda edildiği Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'e öğretilmiştir. Hz. Muhammed'de öğrendiği abdest ve namazı öncelikli olarak eşine öğretmiştir. İslam'a girenlerin sayısı arttıkça bu halka genişlemiştir.

Namaz (salât), kelime manası dua olup, İslam öncesi Araplarında Allah'a ve Allah'la aralarında aracı olarak kabul ettikleri putlara yapmış oldukları dua biçimleri bulunmaktadır. Araplarda da İslam'da ki form ile aynı olmasa da bir namaz algılarının olduklarını ziyadesiyle rivayetler çerçevesinde gördük. Arapların namazlarından bahseden Enfal suresi 35. ayette yer alan ifadeler namaz algılarını

ortaya koymaktadır. Onların namazların gösteriştten ibaret olduğu, ıslık alarak el çırparak yapmış oldukları bir namaz anlayış olduğu ifade edilmiştir.

Namaz, Mekke’de iken tedrici bir süreçten geçmiştir. nce iki vakit şeklinde kılınan namaza daha sonra gece namazı ilave olmuştur. Hicretten bir buçuk yıl öncesinde de namaz beş vakit olarak farz kılınmıştı. Artık Mekke’de Müslümanlarda bir namaz algısı oluşmuştu. Namazın Mekke’de ki bu sürecinden sonra Enfal sresinde yer alan namazı (salatı), dua olarak kabul etmemiz ayetin indiği dönemi, zamanı ve namaz anlayışlarını göz ardı etmek olur. Nitekim Enfal suresi tamamı Medine’de inmiş surelerden biri olup Medine döneminde müşriklerin yapmış olduğu namaza dair açıklama yapan bir ayeti içinde bulundurmaktadır. Bu da bize Mşriklerinde şirk unsurları ile bezenmiş tevhidden uzak bir namazları olduğunu göstermektedir.

Namaz nihai formuna Medine’de ulaşmıştır. Mekke döneminde kılınan namazlarda dışarıdan biri bir şey sorduğu zaman cevap veriliyordu. Oysa bu durum Medine döneminde geldiğinde kaldırılmıştır.

Oruç (Savm) ise kuşkusuz Arapların bildiği ve uyguladığı bir ibadetti. Yine namazda belirttiğimiz husus da olduğu gibi tevhidden uzak şirk unsurlarını bulundurmaktaydı. İşlam’dan önce var olan aşura orucu, İşlam’la birlikte şirk unsurlarından temizlenerek ve birtakım cahiliye anlayışından uzak bir şekilde uygulanmıştır.

Zekât ibadeti cahiliye Araplarında, g ve gösterişten öteye gitmiyordu. Birisine bir iyilik yapılırken karşıdaki insandan ziyade şöhretini düşünen bir anlayış vardı. İşlam ise zekâtı verirken kişinin malının hakkını vermesi emredilmiştir. Bu demek oluyor ki zekât verilecek kişinin hakkı olduğu ve malın temizliği olduğu anlayışı yerleştirilmeye çalışılmıştır.

İşlam’da zekât, Mekke döneminde sınırları belirlenmemiş bir şekilde emredilmiştir. “Hakkını verin” ifadeleri ile daha ziyade şr üzerinde durulmuştur. Mekke döneminde Müslümanlar da zekât ibadeti için zihinler hazırlanmıştır.

Müminlerin özelliklerinden bahsedilirken zekât verenler denilerek, zekâta özendirilmiştir.

Aynı zamanda putlar etrafında şekillenen Kurban ibadeti de İslam'ın gelişiyile birlikte yalnız bir olan Allah'a kesilmesi emredilmiştir. İslam öncesi kurbanlar putlar adına kesilir ve bir kısmını da Allah'a takdim ederlerdi. Cahiliye dönemi Arapları, kurbanlar hususunda kendilerinin ortaya çıkarttıkları birtakım uygulamalarla bazı hayvanları kendilerine haram kılmışlar ve bunu Allah'ın istediğini söyleyerek O'na iftirada bulunmuşlardır.

Mekke döneminde cahiliye Araplarında yaygın olan ve en önemli ibadetlerden birisi de Hac ibadetidir. Cahiliye Arapları Arafat, Müzdelife, cemreleri biliyor ve uyguluyordu. İslam öncesi yapılan hac ile İslam sonrası yapılan hac, hemen hemen aynı olup şirk unsurlarından temizlenmiştir. Mekke'nin fethinden sonra (630) Hz. Peygamber (sav) bundan sonra müşriklerin hac yapamayacağını ve Kâbe'yi çıplak tavaf edemeyeceğini bildirmiştir.

Cahiliye dönemindeki "Hac", özü itibariyle Hz. İbrahim'den tevarüs edilmiş olmakla birlikte zamanla birçok yanlış uygulamalarla tevhidden uzak bir ibadete dönmüştür. Araplar bu ibadetin içine şirk unsurlarını karıştırarak ve geleneklerinden de pek çok şey ekleyerek hac ibadetinin özünden uzaklaşmışlardır.

Hz. İbrahim zamanından kalma bu hac ibadeti İslam'la birlikte özüne dönmüştür. İslamiyet cahiliyeden kalan birtakım bozulmuş ve şirk unsurlarını içinde barındıran bu ibadeti, tevhid anlayışıyla ihya ederek asli hüviyetine döndürmüştür. Günümüzde yaptığımız Hac ibadetinin yapılış şekli ve adabı Hz. Peygamberin örnek uygulamaları ile sabittir.

KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd b. Sâlih el-Mısırî: **el-Mu‘cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-‘Kur’âni’l-Kerîm**, Kahire, Dâru’l-Kütübü’l-Mısriyye, 1945.
- Adıgüzel, Şükran: **İlk Vahiy**, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2016.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybani: **el-Müsned**, şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn, Kahire, Dârü’l-Hadis, 1995.
- Akyüz, Vecdi: **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2. bsk., 2007.
- Hac, Umre, Kurban**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2006.
- al-Ansary, A. R.: **Qaryat al-Fau a Portrait of Pre-Islamic Civilisation in Saudi Arabia**, Riyad, Câmiatü’r-Riyad, 1982.
- Ali, Cevad: **el-Mufasssal fî tarihi’l-Arab kable’l-İslâm**, Beyrut, Dârü’l-İlm li’l-Melayin, 1970.
- Cahiliyeden İslam’a İbadet Tarihi**, çev. Muammer Bayraktutar, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Alusi, Ebü’l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b. Abdullah b. Mahmûd : **Bulugü’l-Ereb fî Ma’rifeti Ahvâli’l-Arab**, thk. Muhammed Behcet el-Eseri, Kahire, el-Mektebetü’l-Ehliyye, 1924, 2. bsk., t.y.

Apak, Adem:

Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016.

Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu, İstanbul, Kuramer, 2017.

Ateş, Ali Osman:

İslam'a Göre Cahiliye ve Ehli Kitab Örf ve Adetleri, İstanbul, Beyan Yayınları, 2. bsk., 2006.

Ateş, Süleyman:

İbadet, Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: 13, 14, 15, 1999, s. 56.

Âlemlere Rahmet Hz. Muhammed, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, ty.

Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat.

Avcı, Casim:

Muhammed'ül-Emin Hz Muhammed'in Peygamberlik Öncesi Hayatı, İstanbul, Hayy Kitap, 2008.

Aydın, Mustafa:

İslam'ın Tarih Sosyolojisi, İstanbul Pınar Yayınları, 2. bsk., 2001.

Azimli, Mehmet:

Cahiliyeyi Farklı Okumak, Ankara, Ankara Okulu

Yayınları, 2015.

Azizova, Elnure Zlmecaz: Zlmecaz, **DİA**, c. XLIV, s. 570.

Balcı, İsrâfîl: **Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed**, Ankara, Ankara Okulu, 2014.

Tartışmalı Siyer Meseleleri, İstanbul, Düşün Yayınları, 2017.

H. Peygamber ve Namaz, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 5. bsk., 2017.

Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd: **Ensâbü'l-Eşrâf**, thk. Riyaz Zirikli, Süheyl Zekkâr, Beyrut, Dârü'l-Fıkr, 1996.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali: **Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sahibi's-Şeria**, thk. Abdlmu'ti Kal'aci, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye/ Dârü'r-Reyyan li't-Tras, 1988.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî: **Sahih'l-Buhari**, thk. Mustafa Dib el-Buga, Dımaşk, Daru İbn Kesir 4. bsk., 1990.

Cevheri, Ebû Nasr İsmail b. Hammad: **es-Sıhah Tacü'l-Luga ve Sıhahi'l-Arabiyye**, thk. Şehabeddin Ebû Amr, Beyrut, Dârü'l-Fıkr, 1998.

Cilacı, Osman: **Günümüz Dünya Dinleri**, Ankara, DİB Yayınları,

1995.

Çağatay, Neşet:

İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahililiye Çağı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1957.

İslam Dönemine Dek Arap Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Çelikkol, Yaşar:

İslam Öncesi Mekke, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 3. bsk., 2014

Daryal, Ali Murat:

Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994.

Demircan, Adnan:

Siyer, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.

Demirci, Muhsin:

Nas-Olgı Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2008.

Derveze, Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Derviş:

et-Tefsîrû'l-Hadîs Tertîbü's-Suver Hasebü'n-Nüzul, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. bsk., 2000.

Dindi, Korkut:

“Kur'an-Siyer Münasebeti Bağlamında Müşriklere Nispet Edilen Islık Çalma ve El Çırpma Ritüeli”, **İslâmi Araştırmalar**, cilt: XXX, sayı: 2019.

- Duman, Muhammed Fatih: “İslam Öncesi Dönemde Kâbe’nin Paganizm (Put İnancı) ile İlişkisi”, **Cahiliye Araplarının İlahları**, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 246.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani: **Kitâbü’s-Sünen**, Darü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, thk. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Kamil Karabelli, 2009.
- Erkal, Mehmet: Zekât, **DİA**, c. XLIV, s. 197.
- Eroğlu, Muhammed: “Hami” **DİA**, c. XV, s. 457.
- Ezrakî, Ebu’l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed: **Ahbâru Mekke ve mâ Câne fihâ mine’l-Âsâr**, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Mektebetu’l-Esedî, y.y., 2003, c. I/II.
- Fayda, Mustafa: Cahiliye, **DİA**, c. VIII, s. 17.
- Arûbe, **DİA**, c. III, s. 422.
- Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed: **el-Kâmûsü’l-muhîr**, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 7. bsk., 2005.
- Gözeler, Esra: **Sâmi Dini Geleneginde Salât, Savm ve Zekât**

Kavramlarının Semantik İncelemesi (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Mehmet Paçacı, Ankara 2005.

Güç, Ahmet:

Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban, (Dini araştırmalar serisi; 1), Bursa, Düşünce Kitabevi, 2003.

Günay, Hacı Mehmet:

Receb, **DİA**, c. XXXIV, s. 506.

Gündüz, Şinasi:

Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara, Vadi Yayınları, 1998.

Halil b. Ahmed, Ferahidî:

Kitabul'Ayn, thk. Abdülhamid Hindavi, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Hamidullah, Muhammed:

İslam Peygamberi, Ankara, İmaj Yayınları, 2003.

Harman, Ömer Faruk:

“Hac”, **DİA**, c. XIV

Havva, Said:

el- Esas fi's- Sünne, çev. Abdurrahim Ali Ural, Orhan Aktepe vd. kurul, İstanbul, Hikmet Neşriyat, ty.

Hökelekli, Hayati:

Din Psikolojisi, Ankara, TDV Yayınları, 1998, s. 233.

Izutsu, Toshihiko:

Kur'an'da Allah ve İnsan, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, çev. Süleyman Ateş, 1975.

İbn Abdülberr, Ebû Ömer

el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb, thk., Ali Muhammed el Bicavi, Daru'l-Ceyl, Beyrut, 1992.

Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b.

Muhammed en-Nemerî:

İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec **Zadü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir**, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 3. bsk., 1984.
Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî:

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen **el-Kâmil fi't-Târîh**, thk. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kadî, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1987.
İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Abdülkerîm:

İbn Faris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed **Mu'cemu mekayisi'l-luga**, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1979.
b. Faris b. Zekeriyâ:

İbn Habib, Ebu Ca'fer **Kitabu'l-Muhabber**, thk. Eliza Lichtenstadter, Beyrut, Daru'l-Afaki'l-Cedide, t.y.
Muhammed:

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed **el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe**, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
Muhammed:

Fethü'l-Bâri bi-Şerhi Sahihi'l-Buhari, thk. Muhibbuddin el-Hatib, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire, Daru'r-Reyyan li't-Tûras, 1986.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri: **Cevamiü's-Sireti'n-Nebeviyye**, thk. İhsan Abbas, Nasırüddin Esed , Mısır, ty.

İbn Hişam, Ebû Muhammed
Cemaleddin Abdülmelik:

es-Siretü'n-nebevi, thk. Mustafa es-Sekka, İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız Şelebi, Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebi, 2. bsk., 1955.

İbn İshak, Ebû Abdullah
Muhammed b. İshak b. Yesar:

es-Sire, thk Ahmet Ferit el-Mezidi, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2004.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû
Abdullah Şemseddîn
Muhammed:

Zadü'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd, thk. Şuayb el-Arnaut, Abdülkadir Arnaut, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 3. bsk., 1998.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir
İbnü's-Saib Hişam b.
Muhammed b. Saib:

Kitâbü'l-Esnâm , thk. Ahmed Zekî Paşa, çev. Beyza Düşüngen, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ'
İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn
Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr
el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-
Dımaşkî eş-Şâfî:

Tefsîrü'l-Şur'ânî'l-'azîm, thk. Sami b. Muhammed es-Selame, Riyad, Daru Taybe, 2. bsk., 1999.

el-Bidâye ve'n-Nihâye, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cize, Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl
Muhammed b. Mükerrrem b. Ali
el-Ensârî:

Lisanü'l-Arab, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah
Muhammed b. Sa'd b. Meni'
Zühri:

Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir, thk. Ali Muhammed Ömer,
Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 2001.

İbn Seyyidünnas, Ebû'l-Feth
Fethuddin Muhammed b.
Muhammed:

Uyûnü'l-Eser fî Fünûni'l-Megazî ve's-Şemâil ve's-Siyer, thk. Muhammed el-İdü'l-Hatrâvî, Muhyiddin
Müstû, Medine, Dârü't-Turas, 1992.

Karaman, Hayreddin:

Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir, hazırlayanlar
Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kafi
Dönmez, Sadrettin Gümüş, Ankara, Diyanet İşleri
Başkanlığı, 3. bsk, 2007.

Kardâvî, Yusuf:

İslam'da İbadet Mefhumu, trc. Hüsameddin Cemal,
İstanbul, Nida Yayıncılık, 2014.

Fıkhu'z-Zekât, Beyrut, Müessetü'r-Risale, 2. bsk.,
1973.

Kasapoğlu, Abdurrahman:

Bir Dinî Tecrübe ve Sembol Olarak Kibleye Yönelme,
Diyanet İlmi Dergi, 2005, cilt: XLI, sayı: 4, s. 29-48.

Kister, M. J.:

et-Tehannüs: Kelime Anlamı Üzerine Bir Araştırma,
çev. Ali Aksu, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma
Dergisi, c. II, sayı: 4, s. 215-230, 2000.

Köksal, M. Asım:

“Dârü'l-Erkam”, **DİA**, c. VII, s. 520.

Kurtubî, Ebû Abdullah
Muhammed b. Ahmed b. Ebî
Bekr:

el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân, thk. Abdullah b. Abdul
Muhsin et-Türki, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 2006.

Kutub, Seyyid:

Fi zılali'l-Kur'an: Kur'an'ın Gölgesinde, trc. Emin Saraç,
İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, İstanbul, Hikmet
Yayınları, 15. İlmi eserler serisi; 1, 1971

Kuzgun, Şaban:

Hanif, **DİA**, c. XVI, s. 36.

Makrîzî, Ebû Muhammed
(Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn
Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b.
Muhammed:

**İmtaü'l-Esmâ' Bima li'n-Nebi Mine'l-Ahvâl ve'l-
Emval ve'l-Hafede ve'l-Metâ'**, thk. Muhammed
Abdülhamid en-Nemisi, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-
İlmiyye, 1999.

Muhammed, Mevlana:

İslam Yayılış Tarihi, İstanbul, Toker Yayınları, 1971.

Mukatil b. Süleyman, Ebû'l-
Hasan Mukatil b. Süleyman b.
Beşir:

Tefsiru Mukatil b. Süleyman, thk. Abdullah Mahmûd
Şehhate, Beyrut, Müessesetü't-Tarihi'l-Arabi, 2002.

Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-
Nisaburi Müslim b. el-Haccac:

Sahih-i Müslim, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî,
Kahire, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.

Nüzehi, Ali Fehmi:

Kelimatun Kur'aniyye bi-Meânin Muhtelifi,
İskenderiye, Darü'l-Kayyime; Darü'l-İman, 2014.

Okumuş, Mesut:

Semantik ve Analitik Açıdan Kur'an'da "Salat" Kavramı, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. III, sayı 6, s. 5, 2004/2.

Okuyan, Mehmet:

Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü, İstanbul, 2015.

Olgun, Tahir:

Müslümanlıkta İbadet Tarihi: Tahiru'l-Mevlevi, nşr. Abdullah Işıklar, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 2. bsk., 1963.

Oruç, Cemil:

Kur'an-ı Kerim Açısından İbadetlerin İnsan Davranışlarına Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Elazığ, 2005.

Ögmüş, Harun:

Cahiliye döneminde Araplar: Cahiliyye Şiirine Göre İslam Öncesi Arap Toplumu ve Kur'an'ın Getirdiği Değişim, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013.

Öğüt, Salim:

Hedy, **DİA**, c. XVII, s. 156.

Özel, Ahmet:

Hz. Peygamber'in Haccı ve Umreleri "Veda Haccı ve Hutbeleri Sempozyumu" yayınlanmamış tebliğ.

"Kible", **DİA**, c. XXV, s. 365.

Ragıb el-İsfahani, Ebü'l-Kâsım
Hüseyin b. Muhammed b.
Mufaddal:

el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân, thk. Muhammed
Seyyid Kilani, Beyrut, Dar'ul-Marife, t.y.

Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl)
Fahrüddîn Muhammed b. Ömer
b. Hüseyin Fahreddin:

Mefâtîhü'l-ğayb, Daru'l-Fikr, 1981.

Sahib b. Abbad, Ebü'l-Kâsım
İsmail b. Abbad b. Abbas
Talekani:

el-Muhit fi'l-luga, thk. Muhammed Hasan Al-i Yasin,
Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, t.y.

Sarı, Mehmet Ali:

El-İtkan, **DİA**, c. XXIII, s. 464.

Sharpe, Eric J.:

Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram
(Karşılaştırmalı Bir Çalışma), çev. Ahmet Güç, Bursa,
Arasta Yayınları, 2000.

Sinanoğlu, Mustafa:

İbadet, **DİA**, c. XIX, s. 234.

Soysaldı, H. Mehmet:

Kur'an Semantiği Açısından Salat Kavramı, **Fırat**
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1, sf. 3,
1996.

Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi, Ankara,
Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

“İslam Öncesi Mekke Toplumunda Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları” İstanbul, (**Sempozyum; Kur’an’ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’an Öncesi Mekke Toplumu**), 2011, s. 151.

Söylemez, Mehmet Mahfuz:

“Fil Hadisesi’nin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme: Ahmesilik ve Haniflik”, Çorum, **İslami İlimler Dergisi**, 2006, sy. 1/2, s. 125.

“Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri”, **Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı**, (ed. Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 23.

Cahiliye Arapları Namaz Kılar Mıydı?, İstanbul, Hikav Yayınları, 2018, S. 70.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn
Abdurrahmân b. Ebî Bekr b.
Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî:

el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'ân, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Beyrut, Müessetü'r-Risale Naşirun, 2008.

ed-Dürrü'l-Mensur fi't-Tefsîr bi'l-Me'sur, trc. Zekeriya Yıldız, İstanbul, Ocak Yayınları, 2012.

Süheylî, Ebü'l-Kasım
Abdurrahmân b. Abdillâh b.
Ahmed el-Has‘amî el-Mâlekî:

er-Ravdu'l-Unuf, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l- İlmiyye, ty.

Şehristanî, Ebü'l-Feth Taceddin

el-Milel ve'n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi

- Muhammed b. Abdülkerim: **Sistemler Tarihi**, çev. Mustafa Öz, 2. bsk., İstanbul, Litera Yayıncılık, 2011.
- Şener, Abdulkadir: Abdest, **DİA**, c. I, s. 68.
- Şükun, Ziya: **Farsça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, MEB Yayınları, 1984.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî: **Câmi' u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'ân**, thk. Asım Faris Haristani, Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1994.
- Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, Daru'l-Ma'rife, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire, 2. bsk., 1967.
- Taplamacıoğlu, Mehmet: **Din Sosyolojisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1963.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi: **el-Câmiü'l-Kebir**, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Usta, İbrahim: “Cahiliye Dönemi Tanrılarında Hubel” **Cahiliye Araplarının İlahları**, Ed. Mahfuz Söylemez, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 153, 154.
- Ünal, Halit: Atîre, **DİA**, c. IV, s. 79, 80.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. **Esbâbü'n-nüzûli'l-Kur'an**, thk. Kemal Besyuni Zaglul,

Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî :

Beyrut, Daru'l-Kütübi'l İlmiyye, 1991.

Watt, W. Montgomery:

Hız. Muhammed Mekke'de, çev. M. Rami Ayas- Azmi Yüksel, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.

Yaşaroğlu, M. Kamil:

Namaz, **DİA**, c. XXXII, s. 350.

Yavuz, Yusuf Şevki:

Âşûrâ, **DİA**, c. IV, s. 24.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi:

Hak Dini Kur'an Dili, sđl. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, İstanbul, Azim Dağıtım; Zehraveyn, ty.

Yıldız, Abdullah:

Namaz Bir Tevhid Eylemi, İstanbul, Pınar Yayınları, 6. bsk., 1996.

Yitik, Ali İhsan:

DİA, Oruç, c. XXXIII, s. 414.

Zebidi, Ebû'l-Feyz Murtaza
Muhammed b. Muhammed b.
Muhammed:

Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs, thk. Mustafa Hicazi, Kuveyt, Vizaretü'l-İ'lam, 1986.

Zührî, Ebû Bekr Muhammed b.
Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb:

el-Megazi'n-Nebeviyye, thk. Süheyl Zekkar, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1981.